

VEDANTAPARIBHASIIA

A treatise on the Vedanta Philosophy by
Dharma rajaa dīwarindra

EDITED PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College.

CALCUTTA

Printed at the Beadon Press

1875.

*To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta.*

पण्डित-कुल-तिलकपूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति षाद-प्रणीत

प्रकाशित-पुस्तकान्येतानि

१ आशुबोध व्याकरणम्	३।०	२६ वाचस्पत्यम्	
२ धातुरूपादर्शः	२	(संस्कृतवृहदभिधान)	३००
३ शब्दस्तोम-महानिधि—		२७ कादम्बरी-सटीक	४
संस्कृत अभिधान	१०	२८ राजप्रशस्ति	॥
४ सिद्धान्तकौमुदी-		२९ अनुमानचिन्तामणि तथा	
सरलाटोकासहिता	११	अनुमानदीधिति	४
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥०	३० सर्वदर्शनसंग्रह	१
६ तुलादानादि पद्धति(वङ्गाक्षरैः)	४	३१ भामिनीविलास-सटीक	१
७ गयाश्राद्धादि पद्धति	१	३२ हितोपदेश-सटीक	१
८ शब्दार्थ रत्न	॥०	३३ भाषापरिच्छेद	
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१०	सुक्तावलीसहित	१
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर-		३४ बह्विविहवाद्	१०
सटीक	॥	३५ दशकुमारचरित सटीक	१॥०
११ वेणीसंहार नाटक--सटीक	१	३६ परिभाषेन्दुशेखर	॥०
१२ सुद्वाराक्षस नाटक-सटीक	१॥०	३७ कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत)	॥०
१३ रत्नावली	॥०	३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	१॥०
१४ मालविकाग्निमित्र-सटीक	१॥०	३९ उग्रादिस्तुत-सटीक	२
१५ धनञ्जय विजय-सटीक	१०	४० मेदिनी कोष	१
१६ महावीरचरित	१॥०	४१ पञ्चतन्त्रम्	
१७ साङ्ख्यतत्त्व कौमुदी-सटीक	२	श्रीविष्णु-शर्मा-सङ्कलितम्	२॥०
१८ वैयाकरणभूषणसार	॥०	४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य)	॥
१९ लीलावती	॥०	४३ माधवचम्पू	॥
२० बीजगणित	१	४४ तर्कसंग्रह	
२१ शिशुपालवध-सटीक(माघ)	४	इन्द्राजीअनुवाद सहित	॥०
२२ किरातार्जुनीय-सटीक(भारवि)	२॥	४५ प्रसन्नराघव नाटक	
२३ कुमारसम्भव-पूर्वखण्डसटीक	॥०	श्रीजयदेव कवि रचित	१
२४ कुमारसम्भव-उत्तरखण्ड	॥०	४६ विवेक चूडामणि	
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥०	श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित	॥

वेदान्तपरिभाषा ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अद्विद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ।

तं नौमि परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥

अदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ता भेदिवारणाः ।

नं प्रणौमि वृसिंहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथाख्यान् बेलङ्गुडिनिवादिनः ।

जगद्गुरुनहं वन्दे सर्वतन्त्रप्रवर्त्तकान् ॥

ब्रह्म बोधाय मन्दानां वेदान्तार्थावलम्बिनी ।

धर्मराजाध्वरीन्द्रेण परि भाषा वितन्यते ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षश्च पर-
मपुरुषार्थः न स पुनरावर्त्तते इत्यादि श्रुत्या तस्यैव नित्यत्वावगमात्
अतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण तद्व्येह कर्मचितोलोकः क्षीयते एवमेवास्त-
पुण्यचितो लोकः क्षीयतइत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वावगमाच्च । स च ब्रह्म-
ज्ञानादिति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणञ्च सप्रपञ्चं निरूप्यते ।

तत्र प्रमायाः करणं प्रमाणम् । तत्र सृष्टिव्यावृत्तं प्रमात्वमनवि-
गताभाधितार्थविषयज्ञानत्वं सृष्टिसाधारण्यन्तु अवाधितार्थविषय ज्ञान-
त्वम् । नो रूपस्यापि कालस्य इन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिक-
बुद्धेरपि पूर्वपूर्वज्ञानाविषयतत्तत्त्वणविशेषविषयकत्वेन न तत्रा-
व्यभिः । किञ्च सिद्धान्ते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः किन्तु याव-

यावद्वटस्फुरणं जवद्वटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव नतु नाना वृत्तेः स्व विरो-
धिवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तस्यायित्वाभ्युपगमात् तथाच तत्प्रतिफलित चैतन्यरूपं
घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमेकमेवेति नाव्याप्ति शङ्कापि ॥

ननु सिद्धान्ते घटादेर्क्षिप्रात्वेन बाधितत्वात् कथं तज्ज्ञानं प्रमा ।
उच्यते । ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं हि घटादीनां बाधः यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् इति श्रुतेः । नतु संसारदशायां
बाधः यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुतेः । तथा
चाबाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं विशक्षितमिति घटादिप्रमायां
नाव्याप्तिः । तदुक्तम् । देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौ-
किकं तद्वदेवेदं प्रमाणत्वात्मानिश्चयादिति । आ आत्मनिश्चयात् ब्रह्म-
साक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः । *लौकिकमिति घटादिज्ञानमित्यर्थः ।

तानि च प्रमाणानि षट् । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनु-
पलब्धिभेदात् । तत्र प्रत्यक्षप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । प्रत्यक्ष
प्रमा चात्र चैतन्यमेव यस्याच्चादपरोच्चाद्ब्रह्म इति श्रुतेः । अपरोच्चा-
दित्यस्य अपरोक्षमित्यर्थः ।

ननु चैतन्यमनादि तत्कथं चक्षुरादेस्तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति ।
उच्यते । चैतन्यस्यानादित्वेऽपि तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरिन्द्रिय
सन्निकर्षादिना जायते इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमादिसदित्युच्यते ।
ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारः तदुक्तं विवरणे अन्तःकरण
वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति ।

ननु निरवयवस्यान्तःकरणस्य परिणामात्मिका वृत्तिः कथं इत्थं
न तावदन्तःकरणं निरवयवं सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात् सादित्वञ्च
तन्मनोऽवृजत इति श्रुतेः । वृत्तिरूपज्ञानस्य मनोधर्मत्वे च कामः
सङ्कल्पो विचिकित्सा श्वाश्रद्धा वृत्तिरवृत्तिर्ह्रीर्धीर्भीरेतत्सर्वं मन एवेति
श्रुतिः प्रमाणम् । धीशब्देन वृत्तिरूपज्ञानाभिधानात् अतएव
कामादेरपि मनोधर्मत्वम् ।

ननु कामादेरन्तःकरणधर्मत्वे अहमिच्छामि अहं विभेमि अहं

ज्ञानीनीत्याद्यनुभाः आत्मधर्मात्त्वमपगाहमानः कथमुपपद्यते । उच्यते ।
अयःपिण्डस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धत्वाअयवङ्कितादात्म्याध्यासात् यथा
अयो दहतीति व्यवहारः तथा सुखाद्याकारपरिणास्यन्तःकरणैक्या-
ध्यासादहं सुखी अहं दुःखीत्यादिव्यवहारः ।

ननु अन्तःकरणस्य इन्द्रियतया अतीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्षविष-
यतेति । उच्यते । न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति । मनः
पष्ठानीन्द्रियाणीति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमिति चेत् न अनिन्द्रियेणापि
मनसा पट्त्वसंख्यधूराविरोधात् । नहि इन्द्रियगतसंख्यापूरणमि-
न्द्रियेणैव इति नियमः यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीत्यत्र कृत्विग्गत
पञ्चत्वसंख्याया अन्तर्जिजापि यजमानेन वेदानध्यापयामास महा-
भारत पञ्चमानित्यादौ च वेदगतपञ्चत्वसंख्यायाः अवेदेनापि भारतेन
पूरणदर्शनात् इन्द्रियेभ्यः पराक्षर्या अर्थेभ्यश्च परं मनः इत्यादि-
श्रुत्या मनसीऽमिन्द्रियत्वावगमाच्च । नचैवं मनसोऽमिन्द्रियत्वे सुखादि-
प्रत्यक्षस्य साक्षात्त्वं न स्यादिन्द्रियाजन्यत्वादिति वाच्यं नहि इन्द्रिय-
जन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वं अनुमित्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वा-
पत्तेः ईश्वर ज्ञानस्याजन्यस्य साक्षात्त्वानापत्तेश्च ।

सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति चेत् किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्ष-
त्वस्य प्रयोजकं पृच्छसि किम्वा विषयगतस्य । आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य
विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदइति ब्रूमः । तथाहि त्रिविधं चैतन्यं विषय
चैतन्यं प्रमाणचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं
विषयचैतन्यं अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यं अन्तःकरणा-
वच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् । यथा तडागोदकं छिद्राद्भिर्गत्य बुल्या-
त्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तेजस
मन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषया-
कारेण परिणमते । सएव परिणामो दर्शितिरित्युच्यते । अनुमित्यादि
स्थले तु अन्तःकरणस्य न वङ्गादिदेशगमनं वङ्गादेशचक्षुराद्यसन्नि-
कर्षात् तथाचायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च पटि

रेकत्र देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजककर्म-
रूप्यन्तःकरणवृत्तिषटादिप्रिययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् । अत-
एव मठान्तर्वृत्तिषटावच्छिन्नाकाशो न मठाकाशाद्विद्यते । तथा
चायं षट् इति प्रत्यक्षस्थले षटाकारवृत्तेष्वटसंयोगितया षटावच्छिन्न-
चैतन्यात्तदुत्थवच्छिन्नचैत यस्याभिन्नतया तत्र षट्ज्ञानस्य षटांशे प्रत्य-
क्षत्वं सुखाद्यावच्छिन्नचैत यस्य तदुत्थवच्छिन्नचैतन्यस्य च (नियमेनैकदेश-
स्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वान्नियमेनाहं सुखीत्यादिज्ञानस्य सुखाद्यंशे
प्रत्यक्षत्वम् ।

नन्वेवं स्ववृत्तिसुखादिस्वरूपस्यापि सुखाद्यंशे प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति
चेन्न तत्र स्मर्यमाणसुखस्यातीतत्वेन स्ववृत्तिरूपान्तःकरणवृत्तेर्वर्तमान-
तया उपाध्योर्व्यवच्छिन्नकालत्वेन तत्तदवच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदात् उपाध्यो-
रेकदेशस्य वे सति एककालीनत्वस्यैव उपाधेयाभेदप्रयोजकत्वात् ।
यदि च एकदेशस्यत्वमात्रमुपाधेयाभेदप्रयोजकं तदा अहं पूर्वं सुखी-
त्यादिस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणं देयम् ।

नन्वेवमपि स्वकीयधर्माधर्मौ वर्तमानौ यदा शब्दादिना ज्ञायेते
तदा तादृशशब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः तत्र धर्माद्यवच्छिन्नतदुत्थवच्छिन्न-
चैतन्ययोरेकत्वात् इति चेन्न योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् ।
अन्तःकरणधर्मत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद्योग्यं किञ्चिदयोग्यं इत्यत्र फल-
बलकल्पः स्वभावएव शरणम् । अन्यथा न्ययमतेऽप्यात्मधर्मत्वात्
सुखादिवद्ब्रह्मादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वारा ।

नचैवमपि वर्तमानतादशायां त्वं सुखीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य
प्रत्यक्षत्वापत्तिः स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । दशमस्त्वमसीत्यादौ
सन्निवृत्तिविषये शब्दादप्यपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात् । अतएव पर्वतो
यद्भिमान् इत्यादिज्ञानमपि वङ्गांशे परोक्षं पर्वतांशेऽपरोक्षं पर्वता-
द्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वह्निर्निःसृतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभेदात् ।
वङ्गांशे तु अन्तःकरणवृत्तिनिर्गमनाभावेन वङ्गावच्छिन्नचैतन्यस्य अन्तः-
करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च परस्परं भेदात् । तथा चानुभवः पर्वतं

पश्यामि वङ्गिमनुमिनोमीति । न्यायमते तु पर्वतमनुमिनोमीत्यनु-
व्यसायापत्तिः । असन्निवृत्तपक्षकानुमितौ तु सर्गांशेऽपि ज्ञानं
परोक्षम् । सुरभि चन्दनमित्यादि ज्ञानमपि चन्दनखण्डांशेऽपरोक्षं
सौरभांशे च परोक्षं सौरभस्य चक्षुरिन्द्रियायोग्यतया योग्यत्वघटि-
तस्य निरुक्तलक्षणस्याभावात् ।

नचैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे तथोज्जातित्वं
न स्यादिति वाच्यम् । दृष्टत्वात् । जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सकल
प्रमाणागोचरत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । घटोऽयमित्यादि प्रत्यक्षं हि
घटत्वादिसङ्गावे मानं नतु तस्य जातित्वेऽपि जातित्वरूपसाध्यस्या
प्रसिद्धौ तत्साध्यकानुमानस्याप्यनवकाशात् समवायासिद्ध्या ब्रह्मभिन्न
निखिलप्रपञ्चस्यानित्यतया च नित्यसमवेतत्वघटितजातित्वस्य घटत्वा-
दावसिद्धेश्च । एवमेवोपाधित्वं निरसनीयम् । पर्वतोवङ्गिमनित्यादौ
च पर्वतांशे वङ्गांशे चान्तःकरणवृत्तिभेदाङ्गीकारेण तत्तदुच्यवच्छेदक
भेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्र चैतन्ये न विरोधः । तथाच तत्त-
दिन्द्रिययोग्यवर्त्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यद-
च्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम् । घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वन्तु
प्रमात्वभिन्नत्वम् ।

ननु कथं घटादेरन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याभेदः अहमिदं पश्या-
मीति भेदानुभवविरोधादिति चेत् । उच्यते । प्रमात्वभेदो नाम न
तावदैक्यं किन्तु प्रमात्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः । तथाहि घटादेः
स्वावच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यवर्त्तैव घटादिसत्ता अधिष्ठान
सत्तातिरिक्तारोपितसत्ताया अनङ्गीकारात् । विषयचैतन्यं च पूर्वोक्त
प्रकारेण प्रमात्चैतन्यमेवेति प्रमात्चैतन्यस्यैव घटाद्यधिष्ठानतया
प्रमात्सत्तैव घटादिसत्ता नान्येति सिद्धम् घटादेरपरोक्षत्वम् । अह-
मित्यादिस्थलेऽन्तःकरणस्य वङ्गादिदेशनिर्गमनाभावेन वङ्गावच्छिन्न
चैतनस्य प्रमात्चैतन्यानात्मकतया वङ्गादिसत्ता प्रमात्सत्तातो
भिन्नेति नातिव्याप्तिः ।

नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले धर्माधर्मयोः
प्रत्यक्षत्वापत्तिः । धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमादचैतन्याभिन्नतया
धर्मादिसत्तायाः प्रमादसत्तानतिरेकादिति चेन्न योग्यत्वस्यापि विषय
विशेषणत्वात् ।

नन्वेवमपि रूपो घटइति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिमाणादेः प्रत्य-
क्षत्वापत्तिः रूपाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च
एकतया रूपाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमादचैतन्याभेदेन परिमाणाद्यव-
च्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमादभिन्नतया परिमाणसत्तायाः प्रमादसत्ता-
तिरिक्तत्वाभावादिति चेन्न तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमादविशे-
षणत्वात् । रूपाकारवृत्तिदशायां परिमाणाकारवृत्त्यभावेन परिमाणा-
कारवृत्त्युपहितप्रमादचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावेनातिव्याप्तिभावान् ।

नन्वेव वृत्ताव्याप्तिः अनवस्था भया वृत्तिगोचरवृत्त्यनङ्गीकारेण
तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणाभावादिति चेन्न अनवस्था
भिया वृत्तेर्दृश्यन्तराविषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषय
वृत्त्युपहितप्रमादचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य तत्रापि सम्भवात् । एव-
ञ्चान्तःकरणतद्दर्शनादीनां केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्यभ्युप-
गमेन उक्तलक्षणस्य तत्रापि सत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

नचान्तःकरणतद्दर्शनादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केवलसाक्षि-
विषयत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम् नहि वृत्तिं विना साक्षिविषयत्वं
केवलसाक्षिवेद्यत्वं किन्तु इन्द्रियानुमानादिप्रमाणमन्तरेण साक्षि-
विषयत्वम् । अनया हङ्कारटीकायामाचार्यैरहमाकारान्तःकरण
वृत्तिरङ्गीकृता । अतएव प्रातिभासिकरजतस्थले रजताकारा अविद्या-
वृत्तिः साम्यदायिकैरङ्गीकृता । तथाचान्तःकरणतद्दर्शनादिषु केवल
साक्षिवेद्येषु वृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

तद्वयं निर्गलितार्थः । स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमादचैतन्यसत्ताति-
रिक्तसत्ताकत्वमन्यत्वे सति योग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम् । तत्र संयोग-
युक्ततादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां चैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिजनने विनियोगः ।

सा च वृत्तिश्चतुर्विधा संशयो गर्वः स्मरणमिति । एवं
वृत्तिभेदेन एकमप्यन्तःकरणं मनस्कृति बुद्धिरित्यहङ्कार इति चित्तमिति
चाख्यायते । तदुक्तम् । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ॥
संशयोनिश्चयोगर्वः स्मरणां विषया इमे ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् । तत्र सवि-
कल्पकं वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं यथा घटमहं जानामीत्यादि ज्ञानम्
निर्विकल्पकन्तु संसर्गानवगाहि ज्ञानम् । यथा सोऽयं देवदत्तः
तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानम् ।

ननु शाब्दमिदं ज्ञानं न प्रत्यक्षं इन्द्रियाजनत्वादिति चेन्न नहि
इन्द्रियजनत्वं प्रत्यक्षं न तन्त्रं दूषितत्वात् किन्तु योग्यवर्त्तमानविषय-
त्वे सति प्रमातृचैतनस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तम् । तथा च
सोऽयं देवदत्तइतिवाक्यजनज्ञानस्य सन्निरूपितविषयतया वह्निर्निः-
सृतान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमेन देवदत्तावच्छिन्नचैतनस्य वृत्त्यवच्छिन्न
चैतन्याभिन्नतया सोऽयं देवदत्तइतिवाक्यजनज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
एवं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजनज्ञानस्यापि । तत्र प्रमातुरेव विषयतया
तदुभयाभेदस्य सत्त्वात् ।

ननु वाक्यजनज्ञानस्य पदार्थसंसर्गावगाहितया कथं निर्विकल्प-
कत्वम् । उच्यते । वाक्यजनज्ञानविषयत्वे हि न पदार्थसंसर्गत्वं तन्त्रं
अनभिमतसंसर्गस्यापि वाक्यजनज्ञानविषयतापत्तेः किन्तु तात्पर्यं
विषयत्वम् । प्रकृते च सदेव सौम्येदमग्रआसीत् इत्युपक्रम्य तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारेण विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां
तात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्याविषयं संसर्गमवबोधयेत् ।

इदमेव तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वं यत्संसर्गानवगाहि
यथार्थज्ञानजनकत्वमिति । तदुक्तम् । संसर्गाद्विषयस्यग्धीहेतुता
या गिरामियम् । उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता । प्राति-
पदिकार्थमात्रपरत्वं वा अखण्डार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः ।

तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं जीयसाक्षीस्वरसाक्षी चेति । ब्रह्म

जीवो नाम अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं तस्मात्ती तु अन्तःकरणोपहितं
चैतन्यम् । अन्तःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः । विशेष-
णञ्च कार्यान्वयि उपाधिश्च कार्यान्वयो व्यावर्त्तको वर्त्तमानश्च
रूपविशिष्टो घटोऽनित्य इत्यत्र रूपं विशेषणं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः
श्रोत्रमित्यत्र कर्णशष्कुल्युपाधिः । अयमेवोपाधिर्मेयायिकैः परिचा-
यक इत्युच्यते । प्रकृते चान्तःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वाद्यो-
गेन विषयभासकचैतन्योपाधित्वम् अयञ्च जीवसाक्षी प्रत्यात्मं नाना
एकत्वे तु चैत्रावगते सैवस्याप्यनुसन्धानप्रसङ्गः ।

ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं चैतन्यं तच्चेकं तदुपाधिभूतमायाया
एकत्वात् इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति
बहुवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमो
रूपगुणाभिप्रायतया चोपपत्तिः । मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु
अहेश्वरम् । तत्त्वविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी माया
ममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः । अजामेकां लोहितशुक्लकणां
वह्नीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशते
अहायेनां भुक्तभोगाम्भजोऽन्यः इत्यादिश्रुतिषु एकवचनेन लाघ-
वानुगृहीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते । ततश्च तदुपहितं चैतन्यं
मीश्वरसाक्षी तच्चानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । मायावच्छिन्नं
चैतन्यं च परमेश्वरः मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वं उपाधित्वे साक्षित्वं
इतीश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः नतु धर्मिणोरीश्वरतत्त्वाक्षिणोः ।

स च परमेश्वर एकोऽपि स्तोपाधिभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमो
गुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिशब्दवाच्यतां भजते ।

नन्वीश्वरसाक्षिणोरनादित्वे तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजायेय इत्यादौ
सृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते ।
उच्यते । यथा विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तः-
करणस्य वृत्तिभेदा जायन्ते तथा सृज्यमानप्राणिकर्मणोऽनेन परमे-
श्वरोपाधिभूतमायाया वृत्तिविशेषाः इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदा-

कीं पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्तव्यमित्याद्याकारा जायन्ते तासाञ्च वृत्तीनां सादित्वात् तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यमपि सादीत्युच्यते ।

एवं साक्षिर्द्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यं प्रत्यक्षत्वञ्च ज्ञेयगतं क्षप्तिगतञ्च निरूपितम् । तत्र क्षप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं चित्तमेव पञ्चतोयङ्गिमानित्यादावपि वङ्गप्राप्त्यकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वात्मांशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात् तत्तद्विषयांशप्रत्यक्षत्वन्तु पूर्वोक्तमेव तस्य च भ्रान्तिरूपप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः असप्रमासाधारण्यं प्रत्यक्षत्वसामान्यनिर्वचने तस्यापि लक्ष्यत्वात् । यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणं वक्तव्यं तदा पूर्वोक्तलक्षणेऽधाधितत्वं विषयविशेषणं देयं शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य संसारकालीनबाधविषयप्रातिभासिकरजतादिविषयकत्वात् ।

ननु विसम्बादिप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानस्य विषयसिद्धावपि तस्य प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वे न प्रमाणं देशान्तरीयरजतस्य लृप्तस्यैव तद्विषयत्वसम्भवादिति चेन्न तस्यासन्निकषतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात् । न च ज्ञानं तत्र प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे ततएव वङ्गभादेः प्रत्यक्षत्वापत्तौ अनुमानाद्युच्चेदापत्तेः ।

ननु रजतोत्पादकानां रजतावयवादीनामभावे शुक्तौ तावपि कथं रजतमुत्पद्यते इति चेत् । उच्यते । नहि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथाहि काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकारा चाक्चक्याकारा च काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेति । तस्याञ्च वृत्तौ इदमवच्छिन्नचैतन्यं प्रतिबिम्बते तत्र पूर्वोक्तरीत्या वृत्तेर्निर्गमनेन इदमवच्छिन्नचैतन्यं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रमादचैतन्यं चाभिन्नं भवति ततश्च प्रमादचैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिका अविद्या चाक्चक्यादि-सादृश्यसन्दर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसमीचीना काचादिदोषसमवहिता रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभावाकारेण च परिणमते । परिणामोनाम उपादानरुमवत्ताककार्यापत्तिः । विवर्त्तो नाम उपादानविणमसत्ताककार्या-

पत्तिः । प्रातिभासिक रजतञ्चाविद्यानेक्षया परिणाम इति चैतन्यं प्रेक्षया विवर्त्त इति चोच्यते । आदिष्टा परिणामरूपञ्च तद्रजतमविद्याधिष्ठाने इदमवच्छिन्नचेतन्ये वर्त्तते अस्मन्मते सर्वस्यापि कार्यस्य स्तोपादानाविद्याधिष्ठाना अतत्त्वनियमात् ।

ननु चैतन्यनिष्ठरजतस्य कथमिदं रजतमिति पुरोवर्त्तिना तादात्म्यम् । उच्यते । यथा न्यायमते आत्मनिष्ठस्य सुखादेः शरीर निष्ठत्वेनोपलम्भः शरीरस्य सुखाद्यधिकरणतावच्छेदकत्वात् तथा चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यनविष्ठानतया इदमवच्छिन्नचेतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेन इदमवच्छेदकतया रजतस्य पुरोवर्त्तिना संसर्गप्रत्यय उपपद्यते । तस्य च विषयचैतन्यस्य तदन्तःकरणोपहितचैतन्याभिन्नतया विषयचैतन्येऽध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्येध्यस्तं कैवल्यसाक्षि वेदं सुखादिवदनन्यवेद्यमिति चोच्यते ।

ननु साक्षिण्येध्यस्तत्वे अहं रजतमिति तद्वानिति वा प्रत्ययः स्यादहं सुखीति वदिति चेत् । उच्यते । नहि सुखादीनामन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वेन प्रयुक्तमहं सुखीतिज्ञानं सुखादीनां सुटादिवत् शुद्धचैतन्येवाध्यासात् । किन्तु यस्य यदाकारानुभवाहितसंस्कारसङ्कतविद्युत्कार्यत्वं तस्य तदाकारानुभवविषयत्वमित्येवानुगतं नियामकम् । तथा च इदमाकारानुभवाहितसंस्कारसङ्कताविद्याकार्यत्वात् घटादेरिदमाकारानुभवविषयत्वं अहमाकारानुभवाहितसंस्कारसङ्कताविद्याकार्यत्वादन्तःकरणादेरहंमनुभवः विषयत्वम् । शरीरेन्द्रियादेरुभयविधानुभवं संस्कारसङ्कताविद्याकार्यत्वादेरुभयविधानुभवविषयत्वम् । तथाचोभयविधानुभवः इदं शरीरम् अहं देहः अहं मनुष्यः अहं ब्राह्मणः इदं चक्षुः अहं काणः इदं श्रोत्रम् अहं वहिरिति । प्रकृते च प्रातिभासिकरजतस्य प्रमादचैतन्या भिन्नैदमवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वेऽपि इदं रजतमिति सत्यं स्थलीये इदमाकारानुभवाहितसंस्कारजन्यत्वात् इदमाकारानुभवः विषयता नत्वाहं रजतमित्यहमाकारानुभवविषयतेत्यनुसन्धेयम् ।

नन्वेवमपि मिथ्यारजतस्य साक्षात्साक्षिसम्बन्धितया भानसम्बन्धे

रजतगोचरज्ञानाभासरूपाया अविद्यावृत्तेरभ्युपगमः किमर्थमिति चेत् । उच्यते । स्वगोचरवृत्त्युपहितचैतनप्रभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य विषयापरोक्षत्वरूपतया रजतस्यापरोक्षत्वसिद्धये तदभ्युपगमात् । नन्विदं वृत्तेरजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे गुरुमतवद्विशिष्टं ज्ञानानभ्युपगमे कुतो असत्ज्ञानसिद्धिरिति चेन्न वृत्तिद्वयप्रतिविम्बितं चैतनप्रसूयैकस्य सत्यमिष्टावस्तुतादात्म्यावगाहित्वेन असत्त्वस्वीकारात् । अतएव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्त्वविषयतया प्रामाण्यानियमादप्रामाण्योक्तिः साम्प्रदायिकानाम् ।

ननु सिद्धान्ते देशान्तरीयरजतमयविद्याकाय्यमध्यस्तञ्चेति कथं शुक्तिरूप्यस्य ततोदौलक्ष्यमिति चेन्न त्वन्मते सत्यत्वाविशेषेऽपि केषाञ्चित् क्षणिकत्वं केषाञ्चित् स्थायित्वमित्यत्र यदेव नियामकं तदेव स्वभावविशेषादिकं समापि । यद्वा घटाद्यध्यासेऽविद्यैव दोषत्वेनापि हेतुः । शुक्तिरूप्याध्यासे तु काचादयो दोषाः । तथाचागन्तुकदोषजनप्रत्य' प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकम् । अतएव स्वप्नोपलब्धरथादीनामागन्तुकनिद्रादोषजनप्रत्यात् प्रातिभासिकत्वम् ।

ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ न रथादिस्मृष्टिकल्पनं गौरवादिति चेन्न रथादेः स्मृतिमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि स्वप्ने रथसद्रावमित्याद्यनुभवविरोधापत्तेः अथ रथान् रथयोगान् पथः स्मृतजतइति रथादिस्मृष्टिप्रतिपादकस्मृतिविरोधापत्तेश्च । तस्मात् शुक्तिरूप्यवत् स्वप्नोपलब्धरथादयोऽपि प्रातिभासिका यावत्प्रातिभासमवतिष्ठन्ते ।

ननु स्वप्ने रथाद्यधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि तदा अस-
क्षिप्ततया अनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोऽभ्युपगन्तव्यः तथाच रथाद्य-
ध्यासः कुलेति चेन्न चैतनप्रसूयं स्वयंप्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात् प्रती-
यमानरथादिरस्तीत्येव प्रतीयते इति सद्रूपेण प्रकाशमानं चैतन्यमे-
वाधिष्ठानं देशविशेषोऽपि चिदध्यस्तः प्रातिभासिको रथादाविन्द्रिय-
त्वाच्चत्वमपि प्रातिभासिकं तदा सर्वेन्द्रियाणामुपरमात् । अहं

रथद्वयादिप्रतीत्यादादन्तु पूर्ववद्विरसनीयम् । स्वप्ने रथादयः साक्षा-
न्मायापरिणामा इति केचित् । अन्तःकरणद्वारा तत्परिणामा
इत्यनेन ।

ननु रथादेः शुद्धचैतन्याध्यस्तत्वे इदानीं तत्साक्षात्काराभावेन
जागरणेऽपि स्वप्नोपलब्धरथादयोऽनुवर्त्तेरन् । उच्यते । कार्यविना-
शोहि द्विविधः । कश्चिदुपादानेन सह कश्चित्, विद्यमानयो-
पादाने । आद्यो बाधः द्वितीयस्तु निवृत्तिः । अद्यस्य ऽकरणमधिष्ठान
तत्त्वसाक्षात्कारत्वेन विनोपादानभूताया अविद्याया अनिवृत्तेः ।
द्वितीयस्य कारण विरोधिष्यत्युत्पत्तिर्न निवृत्तिर्वा । तदिह ब्रह्म-
साक्षात्काराभावात् स्वप्नप्रपञ्चो मा बाधित सुषुप्तप्रहारेण घटादेरिव
विरोधिप्रत्ययान्तरोदयेन स्वजनकभूतनिद्रादिदोषनाशेन वा रथादि
निवृत्तौ कोविरोधः । एवञ्च शुक्तिरूपस्य शुक्तावच्छिन्नचैतन्य निष्ठा-
विद्याकार्यत्वपक्षे शुक्तिरितिज्ञानेन तदज्ञानेन सह रजतस्य बाधः ।
मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कार निवर्त्यतया
शुक्तितत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया रजतस्य तत्र शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रं सुषुप्त-
प्रहारेण घटस्येव ।

ननु शुक्तौ रजतस्य प्रतिभाससमये सत्ताभ्युपगमे नेदं रजत-
मिति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न स्यात् किन्तु इदानीं न रजतमिति
स्यात् इदानीं घटः श्यामो नेतिवदितिचेन्न नहि तत्र रजतचावच्छिन्न
प्रतियोगिकाभावोनिषेधविषयः किन्तु लौकिकत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्न-
प्रातिभासिकरजतप्रतियोगिकः अधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिभा-
वाभ्युपगमात् ।

ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमवगते न वा अनव-
गते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नरजतसत्त्वज्ञानाभावोदभावप्रत्यक्षानुप-
पत्तिः अवगते अपरोक्षावभासस्य तत्कालीनविषयसत्तानियतत्वात्
रजते पारमार्थिकत्वमप्यनिर्वचनीयं रजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्न
रजतसत्त्वे तदवच्छिन्नाभावस्तस्मिन् कथं वर्त्ततइति चेन्न पारमार्थिक-

द्वितीयः परिच्छेदः ।

१३

त्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभाससम्भवेन रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वो-
त्पत्त्यनभ्युपगमात् । यवारोप्यसमन्विकृतं तत्रैव प्रातिभासिकं वस्तू-
त्पत्तेरङ्गीकारात् । अतएव इन्द्रियसन्निवृत्तजवाकुसुमगतलौहित्यस्य
स्फटिके भानसम्भवात् न तत् स्फटिकेऽनिर्वचनीयलौहित्योत्पत्तिः ।
नन्वेवं यत्र जवाकुसुमं द्रव्यान्तरव्यवधानादसन्निवृत्तं तत्र लौहित्य-
प्रतीत्या प्रातिभासिकं लौहित्यं स्वीक्रियेत इति चेन्न दृष्टत्वात् ।

एवं प्रत्यक्षसम्मान्तरेष्वपि प्रत्यक्षमानानप्रलक्षणादुपगमो यथाग्रं
प्रत्यक्षलक्षणासम्भवश्च दर्शनीयः ।

उक्तप्रत्यक्षं प्रकारान्तरेण द्विविधम् । इन्द्रियजन्यं तदजन्यञ्चेति । तत्र
इन्द्रियाजयं सुखादिप्रत्यक्षं मनस इन्द्रियत्वनिराकरणात् । इन्द्रियाणि
पञ्च घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रात्मकानि । सर्वाणि चेन्द्रियाणि स्वस्वविषय-
संयुक्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयन्ति । तत्र घ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणि स्वस्वस्था-
नस्थितान्येव गन्धरसस्पर्शोऽलम्बान् जनयन्ति । चक्षुःश्रोत्रे तु स्वतएव
विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृह्णीतः श्रोत्रस्यापि चक्षुरादिवत्परिच्छिन्नतया
भेद्यादिदेशगमनसम्भवात् अतएवाचुभवोभेरीशब्दोभया श्रुतइति । वीचीत-
रङ्गन्यायेन कर्णशृङ्गुलीप्रदेशेऽनन्तशब्दोत्पत्तिकल्पनायां गौरवं भेरीशब्दो
अथा श्रुत इति प्रत्यक्षस्य असत्यकल्पनायां गौरवञ्च स्यात् ।

तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम् ।

इति परिभाषायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथानुमानं निरूप्यते ।

अनुमितिप्रमाकरणमनुमानम् । अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्ति-
ज्ञानजन्या । व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादेस्तत्त्वेन तज्जन्यत्वाभावाच्चा अनुमितित्वम्
। अनुमितिकरणञ्च व्याप्तिज्ञानं तत्संस्कारोऽनन्तर व्यापारः नतु तृतीय-
लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिकरणं तस्यानुमितिहेतुत्वाविद्ध्या तत्करणत्वस्य
दूरनिरस्तत्वात् । नच संस्कारजन्यत्वेनानुमितेः सृष्टित्वापत्तिः सृष्टिप्रा-

गभावजन्यत्वस्य संस्कारमात्रज यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकतया संस्कार-
ध्वंससाधारणसंस्कारजन्यत्वस्य तत्प्रयोजकत्वात् ।

न च यत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारो हेतुरिति वाच्यं
व्याप्तिस्मृतिस्यत्वेऽपि तत्संस्कारस्यैवानुमितिहेतुत्वात् नहि स्मृतेः संस्कार-
नाशकत्वनियमः स्मृतिधारादर्शनात् । नचानुद्भुतसंस्कारादनुमित्यापत्तिस्त-
दुद्बोधस्यापि सहकारित्वात् । एवञ्चायं धूमवानिति पक्षधर्माज्ञाने धूमो
वह्नि व्याप्य इत्यनुभवाहितसंस्कारोद्बोधे च सति वह्निमानित्यनुमितिर्भवति
न तु मध्ये व्याप्तिस्मरणं तज्जन्यं वह्नि व्याप्यधूमवानयमित्यादिविशिष्टज्ञानं
वा हेतुत्वेन कल्पनीयं गौरवान्मानाभावाच्च । तच्च व्याप्तिज्ञानं वह्निविषय-
कज्ञानांशएव कारणं न तु पर्वतविषयकत्वांशइति पर्वतोवह्निमानिति
ज्ञानस्य वह्निंशे एवानुमितित्वं न पर्वताद्यंशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात् ।
व्याप्तिज्ञाशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा । सा च व्यभि-
चारादर्शने सति सहचारदर्शनेन गृह्यते । तच्च सहचारदर्शनं भूयोदर्शनं
सकृदुद्दर्शनं वेति विशेषो नादरणीयः सहचारदर्शनत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव न तु कौलान्वयि सर्व्वस्यापि धर्मास्या-
स्मृते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनातन्त्राभावाप्रतियोगि साध्यकत्व-
रूपकौलान्वयित्वस्यासिद्धेः । नान्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे
साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयोगात् । कथं
तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्था-
पत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः । अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमिति हेतुत्वात् ।

तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र स्वार्थन्तूक्तमेव परार्थन्तू-
न्यायसाधनम् । न्यायो नामाश्रयवससुदायः । अययवास्तु तत्र एव प्रतिज्ञा
हेतुदाहरणरूपाः उदाहरणोपनयननिगमनरूपा वा न तु पञ्च अवयवत्व-
तेऽप्येव व्याप्तिपक्षधर्मयोरुपदर्शनसम्भवेनाधिकावयव द्वयस्य व्यर्थत्वात् ।

एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् ब्रह्मभिन्ननिश्चितमिथ्यात्वसिद्धिः ।
तथाहि ब्रह्मभिन्नं सर्व्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात् यदेवं तदेवं यथा श्रुतिरू-

यम् । न च दृष्टान्तासिद्धिः तस्य साधितत्वात् । न चाप्रयोजकत्वं शुक्ति-
रूप्यरज्जुसर्पादीनां सिध्यात्वे ब्रह्मभिन्नत्वस्यैव लाघवेन प्रयोजकत्वात् ।
सिध्यात्वञ्च स्वाश्रयत्वेनाभिसतयावच्छिद्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । अभिस-
तपदमसम्भववारणाय यावत्पदमर्थान्तरवारणाय । तदुक्तम् । सर्वेषामपि
भावानां स्वाश्रयत्वेन सम्भते । प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति ऋधात्मता
इति ॥ यद्वा अयं घटः एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी पटत्वात्
पठान्तरवत् इत्यनुमानं सिध्यात्वे प्रमाणम् । तदुक्तम् । अंशिनः स्वांश-
गात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिता । अंशित्वादितरांशीव दिगेषैव गुणादि-
ष्विति । न च घटादेर्मिथ्यात्वे सन् घट इति प्रत्यक्षेण बाधः अविष्ठा-
नब्रह्मसत्ताया स्तत्र विषयतया घटादेः सत्यत्वासिद्धेः ।

न च नीरूपस्य ब्रह्मणः कथं चाक्षुषादिज्ञानविषयतेति वाच्यं नीरूपस्यापि
रूपादेः प्रत्यक्ष विषयत्वात् । न च नीरूपस्य द्रव्यस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वमिति
नियमः सम्भते ब्रह्मणोद्रव्यत्वासिद्धेः गुणाश्रयत्वं समवायिकारणत्वं वा
द्रव्यत्वमिति तेऽभिसतं नहि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता नापि समवा-
यिकारणता समवायासिद्धेः । अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणस्तथापि नीरूपस्य
कालस्येव चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वेनाविरोधः । यद्वा त्रिविधं सत्त्वं पारमा-
र्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकञ्चेति । तत्र पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणः
व्यावहारिकं सत्त्वमाकाशादेः प्रातिभासिकं सत्त्वं शुक्तिरजतादेः । तथा
च घटः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वेन प्रामाण्यम् । अ-
स्मिन् पक्षे घटादेर्ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण किन्तु पारमार्थिकत्वेनेति
न विरोधः । अस्मिन् पक्षे च सिध्यात्वलक्षणे पारमार्थिकत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वमत्यन्ता भावविशेषणं द्रष्टव्यम् । तस्मादुपपन्नं सि-
ध्यात्वानुमानमिति ।

इति परिभाषायामनुमानपरिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

—००—

अधोपमानं निरूप्यते ।

सादृश्यप्रमाकरणसुपमानम् । तथाहि नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुंसः
पस्य वनं गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरयं पिण्डो
गोसदृश इति तदनन्तरञ्च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया गौरिति
तत्त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं गोनिष्ठगवयसा-
दृश्यज्ञानं फलम् ।

नचेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात् नाप्यनु-
मानेन गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातस्मिन्नत्वात् । नापि मदीया गौरेतद्वय-
सदृशी एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात् यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः
यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रो मैत्रसदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भव
इति वाच्यम् एव विधानुमानानवतारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति
प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादुपमिनोमीत्यनुव्यवशयाच्च । तस्मादुपमानं माना-
न्तरम् ।

इति परिभाषायासुपमानपरिच्छेदः ।

—

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथागमो निरूप्यते ।

यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते त-
द्वाक्यं प्रमाणम् । वाक्यजन्ये च ज्ञाने आकाङ्क्षायोग्यतासत्तयस्तात्पर्यं
ज्ञानञ्चेति चत्वारि कारणानि ।

तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा क्रिया
श्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः करणश्रवणे इति कर्तव्यतायाश्च
जिज्ञासाविषयत्वात् । अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वमुपात्तं
तदवच्छेदकञ्च क्रियात्वकारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिः । अभेदान्वये

अथ समानविभक्तिरूपप्रतिपाद्यत्वं तदाच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादि
वाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशाभिप्रायेणैव बलावलाधिकरणे सा वैश्वदे-
व्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वैश्वदेवयागस्यामिक्षान्वितत्वेन न
वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्याहारः । ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविष-
यचेऽपि तद्योग्यत्वमस्यैव प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषय-
तावच्छेदकत्वात् इति चेन्न स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोधविरह
सहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसमानजातीया-
मिक्षाद्रव्यान्वयबोधसहकृतत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावात् । आमिक्षा-
यान्तु नैवं वाजिनान्वयस्य तदानुपस्थानात् । उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्ब-
लत्वप्रयोजकाकाङ्क्षाविरह एवमेव द्रष्टव्यः ।

योग्यता च तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधः । वक्त्रिणा सिञ्चतीत्यादौ
तादृशसंसर्गाबाधान्न योग्यता । स. प्रजापतिरात्मनोऽपासुर्दखिददित्या-
दावपि तात्पर्यविषयभूतपशुप्राशस्त्यानाधाद्योग्यता । तत्त्वमस्यादि
वाक्येष्वपि वाच्याभेदवाधेऽपि लक्ष्यस्वरूपाभेदे बाधाभावाद्योग्यता ।

आसत्तिश्चाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थापस्थितिः । मानान्तरोप-
स्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात् पदजन्येति । अतएवाश्रुतस्यले
तत्तत्पदाध्याहारः द्वारमित्यादौ पिधेहीत्यादिः अतएवेष्टे त्वेत्यादौ
क्विनङ्गीति पदाध्याहारः अतएव विकृतिषु स्वरूपायत्वा जुष्टं निर्वर्णा-
मीति पदप्रयोगः ।

पदार्थश्च द्विविधः शक्यो लक्ष्यश्चेति । तत्र शक्तिर्नाम पदार्थाना-
मर्थेषु मुख्यं वृत्तिः यथा घटपदस्य पृष्ठबुधोदराकृतिविशिष्टवस्तु-
विशेषे वृत्तिः । सा च शक्तिः पदार्थान्तरम् सिद्धान्ते कारणेषु का-
र्यानुकूलशक्तिमात्रस्य पदार्थान्तरत्वात् । सा च तत्तत्पदजन्य पदार्थज्ञा-
नरूपकार्यानुमेया । तादृशशक्तिविषयत्वं शक्यत्वं तच्च जातेरेव न
व्यक्तेः व्यक्तोनामानत्वेन गुरुत्वात् । कथं तर्हि गवादिपदाद्व्यक्तिभा-
वमिति चेत् जातेर्व्यक्तिरमानसंविद्येद्यवादिति ब्रूमः । यद्वा गवादिप-
दार्थां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती ननु ज्ञाता जातौ तु सा ज्ञाता हेतुः ।

न च व्यक्तांशे शक्तिज्ञानमपि कारणं गौरवात् जाति शक्तित्वज्ञाने
सति व्यक्तिशक्तिचक्षानं विना व्यक्तिधौविलम्बाभावाच्च । अतएव
न्यायमतेऽप्यन्वयेऽपि शक्तिः स्वरूपसतीति सिद्धान्तः ज्ञायमानशक्तिविप्र-
यत्त्वमेव वाच्यत्वमिति व्यक्तिरवाच्या । अथवा व्यक्ते लक्षणायावगमः
यथा नीलो घटइत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा तथा जा-
तिवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणा । तदुक्तम् । अनन्य लभ्यः शब्दार्थइति
एवं शक्यो निरूपितः ।

अथ लक्ष्यपदार्थो निरूप्यते । तत्र लक्षणाविषयो लक्ष्यः । लक्षणा
च द्विविधा केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति । तत्र शक्य साक्षा-
त्सम्बन्धः केवललक्षणा यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहसाक्षात् सम्ब-
न्धिनि तीरे गङ्गापदस्य केवललक्षणा । यत्र शक्यपरम्परा सम्बन्धेनार्था-
न्तरप्रतीतिस्तत्र लक्षितलक्षणा यथा द्विरेफपदस्य रेफ द्वययुक्तभ्रमरप-
दघटितपरम्परासम्बन्धेन मधुकरेषु वृत्तिः । गौण्यपि लक्षितलक्षणैव
यथा सिंहोमानवकइत्यत्र सिंहशब्दवाच्यसम्बन्धि शौर्यादिसम्बन्धेन
मानवस्य प्रतीतिः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहद-
जहल्लक्षणा चेति तत्र शक्यार्थमनन्तर्भाव्य यत्पार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र
जहल्लक्षणा यथा विषं भुञ्जेत्यत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननि-
वृत्तिर्लक्ष्यते । यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैव अर्थान्तरप्रतीतिः तत्राजह-
ल्लक्षणा यथा शुक्तो घटइति अत्र हि शुक्तशब्दः स्वार्थं शुक्तगुणमन्त-
र्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये लक्षणया वर्तते । यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः
एकदेशं विहाय एकदेशे वर्तते तत्र जहदजहल्लक्षणा यथा सोऽयं
देवदत्तइति अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य
विशेष्यमात्रपरत्वं यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्पदवाच्यसम्बन्धित्वादि
विशिष्टस्य त्वं पदवाच्येनान्तःकरणविशिष्टेनैक्यायोगात् ऐक्यसिद्ध्यर्थं
स्वरूपे लक्षणेति साम्प्रदायिकाः । वयन्तु ब्रूमः सोऽयं देवदत्तः त-
त्त्वमसीत्यादौ विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा

शक्तुपस्थितविशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तावपि विशेष्ययोः शक्तुपस्थित-
योरेवान्वयबोधविरोधात् यथा घटो नित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैक देश-
घटत्वस्यायोग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्ता सह नित्यत्वान्वयः । यत्र
पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयैवोपस्थितिस्तत्रैव स्वातन्त्र्योपस्थितये लक्ष-
णाभ्युपगमः यथा नित्यो घटइत्यत्र घटपदाद्घटत्वस्य शक्त्या स्वात-
न्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा एवमेव
तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि न लक्षणा शक्त्या स्वातन्त्र्योपस्थितयोस्तत्त्व-
पदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात् । अन्यथा गेहे घटः घटे रूपं
घटमानय इत्यादौ घटत्वगेहत्वादेरभिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि
घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वे लक्षणा च स्यात् । तस्मात्तत्त्वम-
स्यादिवाक्येषु आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या । जह-
दजहल्लक्षणोदाहरणन्तु काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिकमेव । तत्र
शक्यकाकत्वपरित्यागेनाशक्यदध्युपधातकत्वपुरस्कारेण काके काकशब्द-
प्रवृत्तिः ।

लक्षणावीजन्तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव नत्वन्वयानुपपत्तिः काकेभ्यो-
दधि रक्ष्यतामित्यत्रान्वयानुपपत्त्यभावात् गङ्गायां घोष इत्यादौ तात्प-
र्यानुपपत्तेरपि भावात् ।

लक्षणा न पदमात्रवृत्तिः किन्तु वाक्यवृत्तिरपि यथा गभीरायां
नद्यां घोष इत्यत्र गभीरायां नद्यामिति पदद्वयसमुदायस्य तीरे
लक्षणा । ननु वाक्यसप्राशक्ततया कथं शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा ।
उच्यते । शक्त्या यत्पदसम्बन्धेन ज्ञाप्यते तत्सम्बन्धोलक्षणा शक्ति
ज्ञाप्यश्च यथा पदार्थस्तथा वाक्यार्थोऽपि न काचिदनुपपत्तिः ।

एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्ये लक्षणा सोऽ-
रोदीदित्वादिनिन्दार्थवादवाक्यानां निन्दितत्वे लक्षणा व्यर्थवाद-
गतपदानां प्राशस्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुप-
स्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात् एकञ्च विध्यपेक्षितप्राशस्य रूपप-
दार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैक-

वाक्यं भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता । क तर्हि वाक्यैकवा-
क्यता यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेन
महावाक्यार्थबोधकत्वं यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गं कामो य उ तेत्या-
दिवाक्यानां समिधो यजनीत्यादिवाक्यानाञ्च परस्परराङ्गाङ्गिभावबोधकत-
यैकवाक्यता । तदुक्तम् भट्टपादैः । स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वा-
द्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायतइति ।

एवं द्विविधोऽपि पदार्थो निरूपितः तदुपस्थितिश्चासत्तिः सा
च शाब्दबोधे हेतुः तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् एव महावाक्यार्थ-
बोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोधो हेतुः तथैवान्वयाद्यवधारणात् ।

क्रमप्राप्तं तात्पर्यं निरूप्यते । तत्र तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न
तात्पर्यं अर्थज्ञानमूल्येन पुरुषेणोच्चरिताद्देहादर्थप्रत्ययाभावप्रसङ्गात्
अयमध्यापकोऽव्युत्पन्नइतिविशेषदर्शनेन तात्पर्यभ्रमस्याप्यभावात् ।
नचेश्वरीयतात्पर्यज्ञानात्तत्र शाब्दबोधइति वाच्यं ईश्वरानङ्गीकृत्—
रपि तद्वाक्यादर्थप्रतिपत्तिदर्शनीत् ।

उच्यते । तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यं गेहे घटइति वाक्यं
गेहघटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यं न तु घटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यमिति
तद्वाक्यं घटसंसर्गपरं न तु घटसंसर्गपरमित्युच्यते ।

ननु सैम्भवमानयेतयादिवाक्यं यदा लक्षणानयनप्रतीतीच्छया प्रयुक्तं
तदाप्यश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्वरूपयोग्यतासत्त्वान्नवणपरत्वज्ञानदशाया-
मथश्चादिसंसर्गज्ञानापत्तिरिति चेन्न तदितरप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वस्यापि
तात्पर्यविशेषणत्वात् तथाच यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजननयोग्यं वे सति
तदन्यप्रतीतीच्छया नोच्चरितं तद्वाक्यं तत्संसर्गपरमित्युच्यते । शुका-
दिवाक्येऽव्युत्पन्नोच्चरितवेदवाक्यादौ च प्रतीतीच्छया एवाभावात् तद-
न्यप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वाभावेन लक्षणसत्त्वान्नाव्याप्तिः । नचोभय प्रती-
तीच्छयोच्चरितेऽव्याप्तिः तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वस्य विवक्षित-
त्वात् उक्तप्रतीतिमात्रजननयोग्यतायाश्चावच्छेदिकाशक्तिः चक्ष्माकं सत्तं
सर्वत्र कारणतायां शक्तेरेवावच्छेदकत्वादिति न कोपि दोषः ।

एवं तात्पर्यस्य प्रतीतिजनकत्वरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे चतुर्थ-
वर्गके तात्पर्यस्य ज्ञानहेतुत्वनिराकरणवाक्यं तत्प्रतीतोच्छयोच्चरितत्व
रूपतात्पर्यनिराकरणपरम् अन्यथा तात्पर्यनिश्चयफलकवेदान्त विचार-
रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

केचित्तु शाब्दज्ञानत्वावच्छेदेन तत्तत्तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्येवं परं
चतुर्थवर्गिकावाक्यं तात्पर्यसंशयविषय्योत्तरशाब्दज्ञानविशेषे च तात्पर्य-
ज्ञानं हेतुरेव इदं वाक्यं एतत्परं उतान्यपरमिति संशये तद्विषय्ये
च तदुत्तरवाक्यार्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयं विनानुपपत्तेरित्याहुः ।

तच्च तात्पर्यं वेदे मीमांसापरिशोधितमन्यथादेवावधार्यते लोके
तु प्रकरणादिना । तत्र लौकिकवाक्यानां मानान्तरावगतार्थं तयानुवाद-
कत्वं वेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतया नानुवादकत्वं तत्र लोके वेदे च
कार्यपराणामिव सिद्धार्थानामपि प्रामाण्यं पुत्रस्ते जातइत्यादिषु
सिद्धपदार्थेऽपि पदानां सामर्थ्यावधारणात् । अतएव वेदान्त वाक्यानां
ब्रह्मणि प्रामाण्यं । यथा चैतत्तथा विषयपरिच्छेदे वक्ष्यते ।

तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिति नैयायि-
काः । वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुं दूषणतया प्रामाण्यमिति अध्वर-
मीमांसकाः । अस्माकं मते वेदोऽनित्य उत्पत्तिमत्त्वात् उत्पत्तिमत्त्वञ्च
अस्य महतोभूतस्य निश्चयितमेतत् यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद-
इत्यादिश्रुतेः । नापि वेदानां त्रिचणावस्थायित्वं य एव वेदोदेवदत्तेनाधीतः
स एव सयापीत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । अतएव गकारादिवर्णानामपि
न क्षणिकत्वं सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । तथाच वर्णपट-
वाक्यतत्समुदायरूपस्य वेदस्य वियदादिवत् सृष्टिकालीनोत्पत्तिकत्वं प्रलय-
कालीनध्वंसप्रतियोगित्वञ्च न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशौ अनन्तगका-
रादिकल्पनायां गौरवतात् । अनुच्चारणदशायां वर्णानामनभिव्यक्तिस्तदुच्चा-
रण रूपव्यञ्जकाभावात् न विरुद्धते अन्वकारस्थवटानुपलब्धिवत् । उत्पन्नो
गकार इत्यादिप्रतीतिस्तु स एवायं गकारइत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधादप्रमाणं

वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरम्परासम्बन्धविषयत्वेन प्रमाणा
वा । तस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वम् ।

ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि वियदादिप्रपञ्चवदुत्पत्तिमन्वेन परमेश्वरकृतृ-
कतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं वेदानामिति तत्र सिद्धान्तो भज्येतेति चेन्न
न तावत्पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं गुरुमतेऽपि पौरुषेयत्वा-
पत्तेः नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वं नैयायिकाभिमतं पौरुषे-
यत्वानुमानेऽस्मदादिना सिद्धसाधनपत्तेः । किन्तु स्वजातीयोच्चारणा-
नपेक्षोच्चारणविषयत्वम् तथाच सर्गादौ ताले परमेश्वरः पूर्वसर्गं सिद्धवे-
दानुपूर्वीकवेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदमिति न स्वजातीयोच्चा-
रणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदस्य । भारतादीनान्तु स्वजाती-
योच्चारणमनपेक्षोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम् । एवं पौरुषेया-
पौरुषेयभेदेन द्विविध आगमो निरूपितः ।

इति परिभाषायामागमपरिच्छेदः ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते ।

तत्रोपपाद्यं ज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यं ज्ञानं
करणं उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यं
यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्तत्रोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना
दिवा अमुष्मानस्य पीनचमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा
वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुप-
पादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति
प्रतीतिमासेनार्थापत्तिशब्दो वर्तते कल्पनाकरणे पीनत्वादित्ताने तु अर्थ-
स्यापत्तिः कल्पना यस्यादिति ब्रह्मब्रीहिसमासेन वर्तते इति फलकरणयो
रुभयोस्तत्रायोगः ।

सा चार्थापत्तिर्द्विधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । दृष्टार्थापत्तिर्यथा इदं रजतमिति पुरोवर्त्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रजतमिति तत्रैव निपिध्यमानत्वं सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य सङ्गि-
न्नत्वं सत्यत्वात्यन्ताभाववत्त्वं वा मिथ्यात्वं कल्पयति । श्रुतार्थापत्तिर्यथा यत्र श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेनार्थान्तरकल्पनं यथा तरति शोकसात्मविदित्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धजातस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वा-
नुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्पाते । यथा वा जीवी देवदत्तो गृहे नेति वाक्यश्रवणानन्तरं जीविनोगृहासत्वं वह्निः सत्त्वं कल्पयति ।

श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा अभिधानानुपपत्तिः अभिहितानुपपत्तिश्च । यत्र वाक्यैकदेशश्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्यान्वयाभिधानोपयोगि पदा-
न्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः यथा द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदा-
ध्याहारः यथा वा विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदाध्याहारः । ननु द्वारमित्यादावन्वयाभिधानात् पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थाप-
कपदं विनानुपपन्नमिति कथं ज्ञातमिति चेन्न अभिधानपदेन करणव्यु-
त्पत्त्या तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् तथा च द्वारकर्मकपिधानक्रियासंसर्गप-
रत्वं पिधानोपस्थापकपदं विनानुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि सम्भाव्यते ।

अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतार्थोऽनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या यथा स्वर्गकामोज्योतिष्टोमेन यजेते-
त्यत्र स्वर्गसाधनत्वस्य क्षणिकयागगतस्यानुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं क-
ल्प्यन्ते ।

न चेत्यमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भावितमर्हति अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनान्वयि-
न्यन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम् । अतएवार्था-
पत्तिस्थलेऽनुमिनोमीति नानुव्यपसायः किन्त्वेनेदं कल्पयामीति । नन्वार्थापत्तिस्थले इदमनेन विनानुपपन्नत्वं ज्ञानं करणमित्युक्तं तत्र
किमिदं तेन विनानुपपन्नं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमिति ब्रूमः ।
एवमर्थापत्तेर्मानान्तरत्वसिद्धौ व्यतिरेकिनानुमानान्तरं पृथिवीतरेभ्यो भि-

द्यते इत्यादौ गन्धवत्त्वमितरभेदं विनानुपपन्नमित्यादिज्ञानस्य करणत्वात्
अतएवानुव्यवसायः पृथिव्यामितरभेदं कल्पयामीति ।

इति परिभाषायामर्थापत्तिपरिच्छेदः ।

षष्ठः परिच्छेदः

इदानीं षष्ठं प्रमाणं निरूप्यते ।

ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणम् ।
अनुमानादिजन्यातीन्द्रियाभावानुभवहेतावनुसन्नादावतिव्याप्तिवारणाय-
जन्यान्तम् । अदृष्टादौ साधारणकारणेऽतिव्याप्तिवारणायसाधारणेति
अभावस्तृप्तसाधारणहेतुसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणायानुभवेति विशेषणम् ।
नचाभावानुमितिस्थलेऽप्यनुपलब्धैवाभावोऽदृष्टतां विशेषाभावादिति वाच्यं
धर्माधर्माद्यनुपलब्धिसत्त्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरैवाभाव-
ग्राहकत्वात् ।

ननु केयं योग्यानुपलब्धिः किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः
उत योग्येऽधिकरणे प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः । नाद्यः स्तम्भे पिशाच-
भेदस्याप्रत्यूहत्वापत्तेः । नान्यः आत्मनि धर्माद्यभावस्यापि प्रत्यूहत्वाप-
त्तेरिति चेन्न योग्याचासावनुपलब्धिसैति कर्मधारयान्वयणात् अनुपलब्धे-
र्योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगिकत्वं यस्याभावोऽदृष्टते
तस्य यः प्रतियोगी तस्य सत्त्वेनाधिकरणे तर्कितेन प्रसङ्गनयोग्यमापादन-
योग्यं प्रतियोग्युपलब्धिस्वरूपं यस्यानुपलम्भस्य तत्त्वं तदनुपलब्धेर्योग्य-
त्वमित्यर्थः । तथाहि स्फीतालोकवति भूतले यदि घटः स्यात्तदा घटोप-
लम्भः स्यादित्यापादनसम्भवात् तादृश भूतले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः ।
अश्वकारे तु तादृशापादनाभावाच्चापलब्धिगम्यता । अतएव स्तम्भे
पिशाचसत्त्वे स्तम्भान्तु प्रत्यूहत्वापत्त्या तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः । आत्मनि
धर्माधर्मादि सत्त्वेऽप्यसप्रातीन्द्रियतया निरुक्तोपलम्भापादनासम्भवाच्च ध-
र्माद्यभावसप्रापलब्धिगम्यत्वम् ।

अनूक्तरीत्याधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्थलेऽभावस्यानुपलब्धत्वम् अन-
भिमतं तत्र कृप्तेन्द्रियमेवाभावाकारवृत्तावपि करणं इन्द्रियान्वय-
व्यतिरेकानुविधानादिति चेन्न प्रतियोग्यनुपलब्धेरप्यभावग्रहहेतुत्वेन
कृप्तत्वेन करणत्वमात्रस्य कल्पनात् । इन्द्रियस्य चाभावेन सम-
सन्निकर्षाभावेनाभावग्रहाहेतुत्वात् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणाच्चा-
नाद्युपक्षीणत्वेन न्यत्रासिद्धेः ।

ननु भूतले घटानेत्याद्याभावानुभवस्थले भूतलाग्रे प्रत्यक्षत्वसुमय-
सिद्धिमितं तत्र वृत्तिनिर्गमनस्यावश्यकत्वेन भूतलावच्छिन्नचैतन्यत्
तन्निष्ठघटाभावावच्छिन्नस्यापि प्रमात्रभिन्नतया घटाभावस्य प्रत्यक्षत्वै-
रिद्वान्तेऽपीति चेत् सत्यं अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणस्या-
नुपलब्धेर्मानान्तरत्वात् । नहि फलीभूतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्कर-
णस्य प्रत्यक्षप्रमाणतानियतत्वमस्ति । दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य
प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वाभ्युप-
गमात् । फलवैजात्यं विना कथं प्रमाणवैजात्यमिति चेन्न वृत्ति-
वैजात्यमात्रेण प्रमाणवैजात्योपपत्तेः । तथाच घटाभावाकारवृत्ति-
नेन्द्रियजन्या इन्द्रियस्य विषयेणासन्निकर्षात् किन्तु घटानुपलब्धिरु-
पमानान्तरजन्येति भवत्यनुपलब्धेर्मानान्तरत्वम् ।

ननु अनुपलब्धिरुपमानान्तरपक्षेऽप्यभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे घट-
वति घटाभावश्चमस्यापि प्रत्यक्षत्वोपपत्तौ तत्राप्यनिर्वचनीयघटाभावो
ऽभ्युपगम्येत । नचेष्टापत्तिः तस्य सायोपादानकत्वेऽभावत्वानुपपत्तेः ।
सायोपादानकत्वाभावे सायायाः सकलकार्योपादानत्वानुपपत्तिरिति
चेन्न घटवति घटाभावश्चमो न तत्कालोत्पन्नघटाभावविषयकः किन्तु
भूतलरूपादौ विद्यमानोलौकिको घटाभावो भूतले आरोप्यते इति अन्य-
थाख्यातिरेव । आरोप्यसन्निकर्षस्थले सर्वत्रान्यथाख्यातेरेव व्यवस्थाप-
नात् । अस्तु वा प्रतियोगिमति तदभावश्चमस्थले तदभावस्या निर्वच-
नीयत्वं तथापि तदुपादानं सायैव न ह्युपादानोपादेययोरुत्पन्न साजात्यं
तन्नुपपत्तयोरपि तन्नुत्पत्तत्वादिना वैजात्यात् यत्किञ्चित्साजात्यस्य सा-

याया अनिर्वचनीयघटाभावस्य च मिथ्यात्वधर्मस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा व्यावहारिके घटाभावं प्रति कथं मायोपादानमिति कुतोनाशङ्केयाः । न च विजातीययोरप्युपादानोपादेयभावे ब्रह्मैव जगदुपादानं स्यादिति वाच्यं प्रपञ्चभ्रमाधिष्ठानत्वरूपस्य तस्येष्टत्वात् परिणामित्वरूपस्योपादान-
त्वस्य निरवयवब्रह्मण्यनुपपत्तेः । तथा च प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानं माया न ब्रह्मेति सिद्धान्त इत्यलमिति प्रपञ्चेन ।

स चाभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभाव-
श्चेति । मृत्पिण्डादौ कारणे कार्यस्य घटादेरुत्पत्तेः पूर्वं योऽभावः
स प्रागभावः स च भविष्यतीतिप्रतीतिविषयः ।

तत्रैव घटस्य सुहृत्प्रहारानन्तरं योऽभावः स प्रध्वंसः ध्वंसस्यापि
स्वाधिकरणकपालनाशे नाश एव । न च घटोन्मज्जनापत्तिः ध्वंसध्वंस-
स्यापि घटप्रतियोगिकध्वंसत्वात् अन्यथा प्रागभावध्वंसात्मकघटस्य वि-
नाशे प्रागभागेन्मज्जनापत्तिः । नचैवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यं तत्र
कथं ध्वंसनाश इति वाच्यं तादृशमधिकरणं यदि चैतन्यव्यतिरिक्तं
तदा तस्य नित्यत्वमसिद्धं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मज्ञान निवर्त्यताया व-
क्ष्यमाणत्वात् । यदि च ध्वंसाधिकरणं चैतन्यं तदा सिद्धिरारोपित
प्रतियोगिकध्वंसस्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात् । तदुक्तम् ।
अधिष्ठानायशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुन इति । एवं शुक्तिरूप्यविनाशोऽपि
इदमवच्छिन्नचैतन्यमेव ।

यत्राधिकरणे यस्य कालत्वग्रेऽप्यभावः सोऽत्यन्ताभावः । यथा वायौ
रूपातप्रन्ताभावः सोऽपि विद्यदादिवद्भ्रंसप्रतियोग्येव ।

इदमिदं नेति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावः । अयमेव विभागो भेदः
पृथक्कं चेति व्यवहियते भेदातिरिक्तपृथक्कादौ प्रमाणाभावात् । अयं
चान्योन्याभावोऽधिकरणस्य सादित्वे सादिः । यथा घटे पटभेदः ।
अधिकरणस्यानादित्वे अनादिरेव । यथा जीवे ब्रह्मभेदः ब्रह्मणि वा जीवे
भेदः । द्विविधोऽपि भेदो ध्वंसप्रतियोग्येव अदिद्यानिवृत्तौ तत्परत-
न्त्राणां निवृत्त्यवश्यम्भावात् ।

पुनरपि भेदो द्विविधः सोपाधिको निरुपाधिकश्चेति । तत्रोपाधिसत्ता-
व्याप्यसत्ताकत्वं सोपाधिकत्वं तत् शून्यत्वं निरुपाधिकत्वं । तत्रयो-
र्थेया एकस्यैवाकाशस्य घटाद्युपाधिभेदेन भेदः । यथा वा एकस्य सूर्यस्य
जलभाजनभेदेन भेदः । तथा चैकस्यैव ब्रह्मणोऽन्तःकरणभेदाद्भेदः ।
निरुपाधिकभेदो यथा घटे पटभेदः । न च ब्रह्मण्यपि प्रपञ्चभेदाभ्युप-
गमेऽद्वैतविरोधः तात्त्विकभेदानभ्युपगमेन विद्यदादिवदद्वैताव्याघातात् ।
तदुक्तम् सुरेश्वराचार्यैः । अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने । किं
न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञान कल्पितमिति । अतएव विवरणेऽविद्यानु-
माने प्रागभावव्यतिरिक्तत्व विशेषणं तत्त्वप्रदीपिकायामविद्यालक्षणे भाव-
त्वविशेषणं सङ्गच्छते । एवं चतुर्विधानामभावानां योग्यानुपलब्ध्या प्रती-
तिस्तेनानुपलब्धिर्मनान्तरम् ।

एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतएव उत्पद्यते ज्ञायते च तथा-
हि सृष्ट्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारक ज्ञानत्वं
प्रामाण्यं तच्च ज्ञानसामान्यवामग्रीप्रयोज्यं नत्वधिकं गुणमपेक्षते प्रमा-
णात्वेऽनुगतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षः
रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात् सतप्रति तस्मिन् पीतः शङ्क
इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च । अतएव न सत्तिङ्गपरमर्षादिकमपि अनुमित्या
दिप्रमायां गुणः अस्तिङ्गपरमर्षादिस्थलेऽपि विषयावाधेनानुमित्यादेः
प्रमात्वात् ।

नचैवमप्रमापि प्रमा स्यात् ज्ञानसामान्यवामग्रीप्रविशेषादिति वाच्यं
दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात् । नचैवं परतस्त्वं आगन्तुकभावकारणा-
पेक्षायामेव परतस्त्वात् ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः स्वतोऽग्राह्यत्वञ्च दो-
षाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम् । स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं
तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्वतं प्रामाण्य-
मपि गृह्यते । नचैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः तत्र संशयानुरोधेन दो-
षस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवा-
ग्रहात् । यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्ययोग्यत्वं स्वतस्त्वं संशयस्थाने

प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाग्रहात् न सशयानुपपत्तिः ।
 अप्रामाण्येऽपि न ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्य प्रमायामप्यप्रमाण्यापत्तेः
 किन्तु दोषप्रयोज्य नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाप्त्रयग्राहकग्राह्य अप्रामाण्य-
 घटकतदभाववत्त्वादेर्दृष्टिज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणा ग्रहीतृमशक्यत्वात् किन्तु
 विसम्बादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिविषय इति परत एवाप्रामाण्यमुत्प-
 द्यते ज्ञायते चेति ।

इति परिभाषायामनुपलब्धिपरिच्छेदः ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

एवं निरूपितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं द्विविधम् व्यावहारिकं
 तत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वञ्चेति । तत्र ब्रह्मस्वरूपाव-
 गाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमाणानामाद्यं प्रामाण्यं तद्विषयाणां
 व्यवहारदशायां बाधाभावात् । द्वितीयन्तु जीवब्रह्मैक्यपराणां सदेव
 सौम्येदमग्रचासीदित्येवमादीनां तत्त्वमसीत्यन्तानां तद्विषयस्य जीव-
 ब्रह्मैक्यस्य कालत्रयावाध्यत्वात् । तच्चैक्यं तत्त्व पदार्थज्ञानाधीनज्ञान
 मिति प्रथमं तत्पदार्थोलक्षणप्रमाणाभ्यां निरूप्यते ।

तत्र लक्षणं द्विविधम् स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्चेति । तत्र
 स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र
 सत्यत्वादिकं स्वरूपलक्षणम् । ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावे कथं लक्ष-
 णमिति चेन्न स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मिधर्मभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भ-
 वात् । तदुक्तम् । आनन्दोविषयानुभवोनित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्माः
 अष्टयुक्तेऽपि चैतन्यात् पृथग्विवक्षिते इति ।

तटस्थलक्षणं नाम यावत्तत्त्वकालमनवस्थितत्वे सति यदग्रावत्ते क
 तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम् । महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्ति

काले घटादिषु च गम्भाभावात् । प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् ।
अत्र जगत्प्रदेन कार्यजात विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्व अतो
ऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञान
चिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञान सद्भावे
च यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमय तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म
नाम रूपमन्त्रञ्च जायते इत्यादिश्रुतिस्मृतिम् । तादृशचिकीर्षासद्भावे
च सोऽकामयत बद्धस्यां प्रजायेयेतिश्रुतिस्मृतिम् । तादृशकृतौ च
तन्मनोऽकुरुतेत्यादिवाक्यम् । ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षण
वितय विवक्षित अन्यथा व्यर्थविशेषणापत्तेः । अतएव जन्मस्थिति
ध्व सानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवञ्च लक्षणानि नव सम्प-
द्यन्ते । ब्रह्मणोजगज्जन्मादिकारणत्वे च यतोवा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिः विशन्तीत्यादिश्रुति-
स्मृतिम् ।

यद्वा निखिलजगदुपादानत्व ब्रह्मणोलक्षणम् । उपादानत्वञ्च
जगदध्यासाधिष्ठानत्व जगदाकारेण परिणम्यमानमायाधिष्ठानत्व वा ।
एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य इदं सर्वं यदयमात्मा सच्चासच्चाभ-
वत् बद्ध स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः ।
घटः सन् घटोभाति घट इष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदान-
न्दरूपब्रह्मैक्याध्यासात् ।

नन्वानन्दात्मकचिदध्यासात् घटादेरिष्टत्वव्यवहारे दुःखस्यापि तत्रा-
ध्यासात् तत्रापीपत्यव्यवहारापत्तिरिति चेन्न आरोपे सति निमित्त-
त्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इत्यभ्युपगमेन दुःखादौ
सच्चिदंशाध्यासोऽप्यानन्दाध्यासाभावात् । जगति नामरूपांशद्वय व्य-
वहारस्तु अविद्यापरिणामात्मकनामरूपसम्बन्धात् । तदुक्तम् । अस्ति
भाति प्रिय रूप नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं
जगद्रूपं ततो द्वयमिति ।

अथ जगतोजन्मक्रमो निरूप्यते ।

तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणि-
कर्म्मसङ्केतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन्नाम-
रूपात्मक निखिलप्रपञ्च प्रथम बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति
सङ्कल्पयति तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः । तत आत्मन
आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि
उत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दो गुणो वायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्द-
स्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूप-
रस गन्धाः । नतु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलम्भात् ।
नासौ भ्रमः बाधकाभावात् ।

इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि ।
एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि
मनोबुद्धिहृद्धारचित्तानि च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमे-
णैव दिग्वातार्कवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मनश्चादीनां चतुर्णां
क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युताः अधिष्ठातृदेवताः । एतैरेव रजा-
गुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्म्मैन्द्र-
याणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वक्त्रीन्द्रोपेन्द्रमृतप्रजापतयधोऽधि-
ष्ठातृदेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापान
व्यानोदानसमानाख्याजायन्ते । तत्र प्रागननवान् वायुः प्राणोनासाग्र-
स्थानवर्त्ती । अवागननवानपानः पाय्वादस्थानवर्त्ती । विष्वगनन-
वान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती । जड्विमननवानुदानः कण्ठस्थान
वर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती । तैरेव
तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते तासां त्रिवृत
त्रिवृतमेकैकं करवाणीति त्रिवृतकरणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थ-
त्वात् ।

पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्यम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेक
भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु
संयोजनम् । एव वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं तद्वर्गं पृथ्वा

विभज्य तेषां चतुर्णां आकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेजोऽप-
 एयिव्यंशानामपि । तदेवमेकैकभूतस्याङ्गं स्वांशात्मकं अर्द्धान्तरञ्च चतु-
 र्विधभूतमयमिति एथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् एथिव्यादि व्यवहारः ॥
 तदुक्तम् । वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद इति ।

पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्व्वाहकं मोक्षप-
 र्यन्तस्थायि मनोबुद्धिमग्रासुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रिय पञ्चकप्रा-
 णादिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । पञ्चप्राणमनोबुद्धि दशेन्द्रि-
 यसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोक्तं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति । तच्च
 द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम् । अपरमस्म-
 दादिलिङ्गशरीरम् । तत्र हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम् अस्म-
 दादिलिङ्गशरीरञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते ।

एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतभूतेभ्योभूत्यन्तरिक्षस्वर्गमहर्जन-
 स्तपःसतप्रात्मकस्योर्ध्वलोकसप्तकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातल रसा-
 तलमहातलाख्यस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डज खेदजो-
 ऽङ्घ्रिजाख्यचतुर्विधस्यूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरा-
 युभ्रोजातानि मनुष्यपञ्चादिशरीराणि । अण्डजानि अण्डेभ्यो
 जातानि पक्षिपद्मगादिशरीराणि खेदजानि खेदाज्जातानि यूक मश-
 कादिशरीराणि । उद्भिज्जानि भूमिसुद्भिद्य जातानि वृक्षादि शरी-
 राणि । वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरत्वम् ।

तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेतलिङ्ग-
 शरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्यूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात्कर्तृत्वम्
 इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भद्वारा हन्ताहमिमास्तिष्ठो
 देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीतिश्रुतेः ।
 हिरण्यगर्भोनाम मूर्त्तिरित्यादन्यः प्रथमोजीवः स वै शरीरी प्रथमः
 स वै पुरुषउच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्ने समवर्त्तत ॥
 हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्ने इत्यादि श्रुतेः ।

एवं भूतभौतिकसृष्टिर्निरूपिता ।

इदानीं प्रलयोनिरूप्यते ।

प्रलयोनाम त्रैलोक्यविनाशः । स च चतुर्विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आतृप्तिकश्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः तस्याः सकल-कार्यप्रलयरूपत्वात् धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणाञ्च तदा कारणात्मनाव-स्थानं तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः नवा स्मरणानुप-पत्तिः । न च सुषुप्तावन्तःकरणस्यापि विनाशे तदधीनप्राणनादि क्रियानुपपत्तिः वस्तुतः आसाद्यभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरधिमम सात्वत्वात् सुप्तशरीरोपलम्भवत् । नचैवं सुषुप्तस्य परेतादविशेषः सुषुप्तस्य हि लिङ्गशरीर संस्कारात्मना तत्रैव वर्तते परेतस्य तु लोकान्तरे इति वैलक्षण्यात् । यदा अन्तःकरणस्य हे शक्ती ज्ञान शक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः नतु क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणनद्यास्थानमविरुद्धम् । यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राणएवैकधा भवति अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति सता सौम्य तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतोभवतीतग्रादिश्रुतिरुक्तसुषुप्तौ मानम् ।

प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्यविनाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्यब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकार लक्षणप्रारब्धकर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परा मुक्तिः तदा तल्लोकवासिनामस्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेह केवल्यं ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्थान्ते कृता त्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति श्रुतेः । एतं स्वलोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि सुच्यमाने तदधिष्ठितब्रह्माण्डतदन्तर्वर्त्तिनिखिललोक तदन्तर्वर्त्तिस्थावरादीनां भौतिकानां भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां लयः न तु ब्रह्मणि बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वादतः प्राकृत इत्युच्यते ।

नैमित्तिकप्रलयस्तु कार्यब्रह्मणोदिवशावसाननिमित्तकः त्रैलोक्य

मात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मादिवसश्चतुर्युगसहस्रपरिमितकालः
चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोदिनमुच्यते इत्यादिप्रवचनात् । प्रलयकालो-
ऽपि दिवसकालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् । प्राकृत-
प्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणानि द्विपराङ्म-
त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदाप्रकृतयः सप्त कल्पान्ते प्रलयाय
हि । एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते इति वचनं प्राकृतप्रलये
मानम् । एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् । शेतेऽनन्तासने
नितप्रमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति वचनं नैमित्तिकप्रलये मानम् ।

तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्षः सचैक-
जीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमेण सर्वे एकीभवन्ति इत्यादि
श्रुतेः । तत्र व्याख्येयऽपि लयाः कर्तुं परमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानो-
दयनिमित्तोलयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः ।

एवं चतुर्विधः प्रलयो निरूपितः तस्येदानीं क्रमो निरूप्यते । भूतानां
भौतिकानाञ्च न कारणलयक्रमेण लयः कारणलयक्रमेण कार्याणामा-
श्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः किन्तु सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण तत्तत्कार-
यानां तत्तज्जनकादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकतया उपादाननाशस्याप्रयोज-
कत्वात् अन्यथा न्यायमतेऽपि महाप्रलये पृथिवी परमाणुगतरूपरसादेर-
विनाशपत्तेः । तथाच पृथिव्या अस्मि अपां तेजसि तेजसौवायौ
वायोराकाशे आकाशस्य जीवाहङ्कारे तस्य हिरण्यगर्भाहङ्कारे तस्य
चोविद्यायामिते प्रवृत्तरूपेण प्रलयः । तदुक्तम् विष्णुपुराणे । जगत्प्रतिष्ठा
देवर्षे पृथिव्यस्य प्रलीयते । तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजोवायौ प्रलीयते ।
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले
सम्प्रलीयते । पुरुषाच्च परं किञ्चित्काशा परामगतिः । इत्येवंविधप्रलय-
कारणत्वं तत्प्रदार्थस्य ब्रह्मणस्तदस्य लक्षणम् ।

ननु वेदान्तैर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यमाने सति सप्रपञ्चं
ब्रह्म स्यात् अन्यथा सृष्टिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति चेन्न नहि
सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यं किन्तु अद्वये ब्रह्मण्येव तत्प्रतिपत्तौ कथं

सृष्टेरूपयोगः । इ प्रं यदि सृष्टिमनुपन्यस्य प्रपञ्चस्य निषेधो ब्रह्मणि प्रतिपाद्यते तदा ब्रह्मणि प्रतिपिङ्गस्य प्रपञ्चस्य वायौ प्रतिपिङ्गस्य रूपस्येव ब्रह्मणोऽन्यथावस्थानशङ्कायां न निर्व्विचिकित्समद्वितीयत्वं प्रतिपादितं स्यात् । ततः सृष्टिवाक्यात् ब्रह्मोपादेयत्वज्ञाने सति उपादानं विना कार्यस्यान्यत्र सङ्गावशङ्कायां निरस्तायां नेति नेतीतप्रादिना ब्रह्मण्यपि तस्यासत्त्वोपपादनेन प्रपञ्चस्य तुच्छत्वावगमे निरस्तनिखिल-
द्वैतविभ्रममखण्डं सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्मसिध्यतीति परम्परया सृष्टि-
वाक्यानामप्यद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यम् ।

उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मवाक्यानान्तु उपासनाविध्यपेक्षितगुणारो-
पमात्रपरत्वं न सगुणपरत्वं निर्गुणप्रकरणपठितानां सगुण वाक्यानान्तु
निषेधवाक्यापेक्षितनिषेध्यतमर्पकत्वेन विनियोग इति न किञ्चिदपि वाक्य
मद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते ।

तदेव स्वरूपतटस्थलक्षणलक्षितं तत्पदवाच्यमीश्वरचैतन्यं भायां
प्रतिबिम्बरूपमिति केचित् । तेषामयमाशयः । जीवपरमेश्वर साधारण-
चैतन्यमात्रं बिम्बं तस्यैव बिम्बस्याविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिम्बमीश्वर-
चैतन्यं अन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बं जीवचैतन्यं कार्योपाधिरयं जीवः
कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतेः । एतन्मते जलाशय गतशरावजलगत-
सूर्यप्रतिबिम्बयोरिव जीवपरमेश्वरयोर्भेदः । अविद्यात्मकोपाधेर्व्यापकतया
तदुपाधिकेश्वरस्यापि व्यापकत्वं अन्तःकरणस्य परिच्छिन्नतया तदुपाधिक-
जीवस्यापि परिच्छिन्नत्वम् ।

एतन्मतेऽविद्याकृतदोषाः जीवे इव परमेश्वरेऽपि स्युः उपाधेः प्र-
तिबिम्बपक्षपातित्वादि स्वरसाद्विम्बात्मकमीश्वरचैतन्यमित्यपरे । तेषामयमा-
शयः । एकमेव चैतन्यं बिम्बत्वाक्रान्तमीश्वरचैतन्यं प्रतिबिम्बत्वाक्रान्तं
जीवचैतन्यम् । बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनोपाधिश्च एकजीववादेऽविद्या अनेक
जीववादेत्यन्तःकरणान्येव अविद्यान्तःकरणरूपोपाधि प्रयुक्तो जीवपरमेश्व-
रयोर्भेदः । उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिम्बे जीवे एव वर्तन्ते नतु बिम्बे

परमेश्वरे उपाधेः प्रतिविम्बपक्षपातित्वात् । एतन्मते च गगनसूर्यस्य जलादौ भासमानप्रतिविम्बसूर्यस्येव जीव परमेश्वरयोर्भेदः ।

ननु ग्रीवास्यसुखस्य दर्पणप्रदेशे द्रव विम्बचैतन्यस्य परमेश्वरस्य जीवप्रदेशेऽभावात् तस्य सर्वान्तर्यामित्वं न स्यात् इति चेन्न साश्च नक्षत्र-
स्थाकाशस्य जलादौ प्रतिविम्बितत्वेऽपि विम्बभूतमहाकाशस्यापि जला-
दिप्रदेशे सम्बन्धदर्शनेन परिच्छिन्नविम्बस्य प्रतिविम्बदेशासम्बन्धित्वेऽपि
अपरिच्छिन्नब्रह्मविम्बस्य प्रतिविम्बदेशे सम्बन्धाविरोधात् । न च रूपही-
नस्य ब्रह्मणो न प्रतिविम्बसम्भवः रूपवतएव तथात्वदर्शनादिति वाच्यं
नीरूपस्यापि रूपस्य प्रतिविम्बदर्शनात् न च नीरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिविम्बा
भावनियमः आत्मनोद्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वात् एक एव हि भूतात्मा भूते भूते
व्यवस्थितः । एकधा वज्रधा चैव दंष्टते जलचन्द्रवत् । यथाह्यथ ज्यो-
तिरात्मा विवस्वानपोभिन्ना ब्रह्मधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेद
रूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा इत्यादिवाक्येन ब्रह्मप्रतिविम्बाभा-
वानुमानस्य बाधितत्वाच्च ।

तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः ।

इदानीं त्वत्पदार्थो निरूप्यते ।

एकजीववादेऽविद्याप्रतिविम्बो जीवः अनेकजीववादे तु अन्तःकरण-
प्रतिविम्बः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान् । तत्र जाग्रद्दृशा
नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था अस्यान्तरे इन्द्रियाभावाच्चातिव्याप्तिः । इ-
न्द्रियजन्यज्ञानञ्चान्तःकरणवृत्तिः स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात् ।

माचान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् । तथाहि अविद्यो
पहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जो-
पस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूला-
विद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटा-
देर्भानप्रसङ्गः अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् । तस्य चावर-
णस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गज-
नकं न चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नर्त्तय वृत्त्युपहितं

चैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तद्विवृत्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरणभङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरुच्यते ।

सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्ये पाधिकोजीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारापरोक्ष वृत्तिविरहदशायां न घटादिकमभासयति घटादिना समं सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् ।

ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य सतएव समस्तवस्तु सम्बन्धस्य वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतं असङ्गतत्वं दृष्ट्या सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् । उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधमः किन्तु हि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकता लक्षणः कादाचित्कस्तत्तदाकारवृत्तिनिवन्धनः । तथा हि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् सतएव जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायां वृत्त्यभिभूतजालाधर्माकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्नि स्वसंसर्गित्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति । दृष्टञ्चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिविम्बग्राहित्वं यथा कद्यादेर्ज्जलादिसंयोगदशायां सुखादिप्रतिविम्बग्राहिता । घटादेरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिविम्बग्राहित्वं चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्र प्रतिविम्बितम् । एवमिधाभिव्यञ्जकत्वमिदं यमेत वृत्तेरपरोक्षस्थले वह्निर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्षस्थले तु वङ्गप्रादेर्दृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषयाणां अपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

एवं जीवस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि वृत्तेः सम्बन्धाश्रित्वं निरूपितम् ।

इदानीं परिच्छिन्नत्वपक्षे सम्बन्धार्थत्वं प्रतिपाद्यते । तथाहि अन्तःकरणोपाधिकोजीवस्तस्य च न घटाद्युपादानता घटादिदेशासम्बन्धात्

किन्तु ब्रह्मैव घटाद्युपादानं तस्य मायोपहितस्य चैतन्यस्य सकलघटाद्य-
न्वयित्वात् । अतएव ब्रह्माणः सर्वज्ञता तथा च जीवस्य घटाद्यधि-
ष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदमन्तरेण घटाद्याभासासम्भवे प्राप्ते तदवभासाय घटा-
द्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदसिद्ध्यर्थं घटाद्याकारवृत्तिरिष्यते ।

ननु वृत्त्यापि कथं प्रमादचैतन्यविषयचैतन्ययोरभेदः सम्पाद्यते
घटान्तःकरणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्नचैतन्ययोरभेदासम्भवादिति चेन्न
वृत्तेर्विषयदेशनिर्गमनाङ्गीकारेण वृत्त्यन्तःकरणविषयाणामेकदेशस्थत्वेनो-
पाधेयभेदाभावस्योक्तत्वात् । एवमपरोक्षस्थले वृत्तेर्मातृभेदेन विनियोग
उपपादितः ।

इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था ।
जाग्रदवस्थाव्यावृत्त्यर्थमिन्द्रियाजन्येति अविद्यावृत्तिमत्यां सुषुप्तावति व्या-
प्तिवारणाय अन्तःकरणोति ।

सुषुप्तिर्नाम अविद्यागोचराविद्यावृत्त्यवस्था । जाग्रत्स्वप्नयो रवि-
द्याकारवृत्तेरन्तःकरणवृत्तित्वाच्च तत्वातिव्याप्तिः । अत्र केचित् मरणसू-
क्ष्मयोरवस्थान्तरतामाहुः । अपरे तु सुषुप्तावेव तयोरन्तर्भावमाहुः ।
तत्र तयोरवस्थावयान्तर्भाववहिर्भावयोः त्वस्यदार्थनिरूपणे उपयोगाभावा-
च्च तत्र प्रयत्यते । तस्य च मायोपाध्यपेक्षयैकत्वं अन्तःकरणोपाध्यपे-
क्षया च नानात्वं व्यवहियते । एतेन जीवस्याणुत्वं प्रत्युक्तं बुद्धेर्गु-
णोनात्मगुणेन चैव ह्यारागमात्रोद्वेगवरोऽपि दृष्ट इतयादौ जीवस्य
बुद्धिशब्दाच्यान्तःकरणपरिणामोपाधिकपरिमाणं श्रवणात् । स च जीवः
स्वयंप्रकाशः स्वप्नावस्थामधिकृतप्रात्वायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति
श्रुतेः । अनुभवस्वरूपश्च प्रज्ञानघनइतयादिश्रुतेः अनुभवामीतिव्यवहारस्तु
वृत्तिप्रतिम्बितचैतन्यशादायोपपद्यते ।

एवं त्वस्यदार्थो निरूपितः ।

अथ तत्त्वस्यदार्थयोरैक्यं महावाक्यप्रतिपाद्यमभिधीयते ।

ननु नाहमीश्वरइतयादिप्रतयच्छेण किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्ध
धर्माश्रयत्वादिलिङ्गेन द्वा सुपर्णेतयादिश्रुतया द्वाविमौ पुरुषौ बोके

क्षरश्चाक्षर एव च इत्यादिस्थित्या च जीवपरभेदस्यावगतत्वेन तत्त्व-
मस्यादिवाक्यमादित्योयूपः यजमानः प्रस्तरइत्यादिवाक्यवदुपचरितार्थ-
मेवेति चेन्न भेदप्रत्यक्षस्य सम्भावितकरणदोषजन्यस्यासम्भावित दोषवे-
दजन्यज्ञानेन बाध्यमानत्वात् । अन्यथा चन्द्रगताधिकपरिमाणं ग्रा-
हकज्योतिःशास्त्रस्य चन्द्रप्रदेशग्राहिप्रत्यक्षेण बाधापत्तेः पाक रक्ते
घटे रक्तोऽयं न तु श्यामइति वत् सविशेषणो हीतिन्यायेन जीव पर-
भेदग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेषणीभूतधर्माभेदविषयत्वाच्च । अतएव च नासु-
मानसपि प्रमाणं आगमबाधात् भेरुपापाणमयत्वानुमानवत् । नाप्या-
गमान्तरविरोधः तत्परातत्परवाक्ययोस्तत्परवाक्यस्य बलवत्त्वेन लोकसि-
द्धभेदानुवादि हा सुपर्णादिवाक्यापेक्षया उपक्रमोपसंहारा द्यवगता-
ह्येततात्मर्यविशिष्टस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात् । नच जीवपरैक्ये-
विरुद्धधर्माश्रयत्वानुपपत्तिः शीतस्यैव जलसग्रीपाधिकौष्णाश्रयत्ववत्
स्वभावतोनिगुणस्यैव जीवस्यान्तःकरणाद्युपाधितशात् कर्तृत्वाद्याश्रय-
त्वप्रतिभासोपपत्तेः । यदि जलादावौष्णप्रसारोपितं तदा प्रकृतेऽपि
तुल्यम् ।

न च सिद्धान्ते कर्तृत्वस्य कचिदप्यभावात् आरोप्यप्रमाहित
संस्काराभावे कथमारोपइतिवाच्यं लाघवेनारोप्यविषयसंस्कारत्वेनैव
तस्य हेतुत्वात् । न च प्राथमिकारोपे का गतिः कर्तृत्वाद्यध्यास प्रवा-
हस्यानादित्वात् तत्र तत्त्वम्पदवाच्ययोर्बिंशद्वयोरैक्यायोगेऽपि लक्ष्यस्व-
रूपयोरैक्यमुपपादितमेव अतएव तत्प्रतिपादकतत्त्वमस्यादि वाक्यानास-
खण्डार्थत्वं सोऽयमित्यादिवाक्यवत् । न च कार्यपराणामेव प्रामाण्यं
चेन्न सुत्वस्ते जातइत्यादौ सिद्धेऽपि सङ्गतिप्रहात् ।

एवं सर्वप्रमाणाविरुद्धं श्रुतिसृतीतिहासपुराणप्रविपाद्यं जीव
परैक्यं वेदान्तशास्त्रस्य विषय इति सिद्धम् ।

इतिपरिभाषायां विषयपरिच्छेदः ।

इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते ।

यद्वगतं सत्स्ववृत्तितयेष्यते तत् प्रयोजनं तच्च द्विविधं मुख्यं गौणञ्चेति । तत्र सुखदुःखाभावौ मुख्यं प्रयोजने तदन्यतरसाधनं गौणं प्रयोजनम् । सुखञ्च द्विविधं सातिशयं निरतिशयञ्चेति । तत्र सातिशयं सुखं विषयानुपपन्नजनितान्तःकरणवृत्तितारतम्यकृतानन्द लेशा-
विर्भावविशेषः एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि सात्वासुपजीवन्तीत्यादिश्रुतेः ।
निरतिशयं सुखञ्च ब्रह्मैव आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिश्रुतेः ।
आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षः शोकनिवृत्तिश्च ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति
तरति शोकमात्मविदिश्रुतेः मनु लोकान्तरोवाप्तिः तेज्जन्यमपेक्षिकानन्दोवा
मोक्षः तस्य कृतकत्वनानित्यत्वे मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तेः ।

ननु त्वन्मतेऽप्यानन्दावाप्तेरनर्थनिवृत्तेश्च सादित्वे तुल्योऽयं दोषः
अनादित्वे मोक्षसुहिष्य श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न विद्वत्स्यैव
ब्रह्मस्वरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वभ्रमेण तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अनर्थ-
निवृत्तिरपि अधिष्ठानभूतब्रह्मस्वरूपतया सिद्धैव । लोकेऽपि प्राप्तप्रा-
प्तिपरिहृतपरिहारयोः प्रयोजनेत्वं दृष्टमेव । यथा हस्तगत विस्मृत-
सुवर्णादौ तवहस्ते सुवर्णमित्याप्तोपदेशात् अप्राप्तमिवप्राप्नोति । यथावा
बलयितचरणायां सृजि सर्पत्वभ्रमवतः नायं सर्प इत्याप्त वाक्यात् परि-
हृतस्यैव सर्पस्य परिहारः । एवं प्राप्तस्यानन्दस्यप्राप्तिः । परिहृतस्या-
नर्थस्य निवृत्तिर्मोक्षः प्रयोजनञ्च । स च ज्ञानैक साध्यः तमेव
विदित्वातिमृत्तुमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायेत्यादि श्रुतेः अज्ञाननिवृत्तेः
ज्ञानैकसाध्यत्वनियमाच्च । तज्ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वं गोचरम् अभयं वै-
जनकं प्राप्नोऽसि तदात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मा स्मीत्यादिश्रुतेः तत्त्वम-
स्यादिवाक्योक्तं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति नारदीयवचनाच्च ।

तज्ज्ञानमपरोक्षरूपं परोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रमनिवर्त्तकत्वानुपपत्तेः ।
तच्च अपरोक्षज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यादिति केचित् । मनननिदिध्यासन-
संस्कृतान्तःकरणादित्यपरे । तत्र पूर्वार्थाव्याख्यानमयमाशयः । संविदाप-
त्त्यां न करणविशेषोत्पत्तिनिवन्धनं किन्तु प्रमेयविशेषनिवन्धनमित्युपपा-

दितम् । तथाच ब्रह्मणः प्रमादजीवाभिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यमपि ज्ञानमपरोक्षम् । अतएव प्रतर्हनाधिकरणे प्रतर्ह्यं प्रतिप्राणोऽस्मि ब्रह्मात्मा तंमामायुरमृतमुपासस्वेति इन्द्रोक्तयाको प्राण शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते सति मासुपासस्वेत्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमा शङ्क्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते शास्त्रदृष्ट्या तदपदेशोवामदेववदित्यत्र सूत्रे शास्त्रीया दृष्टिः शास्त्रदृष्टिः तत्त्ववमस्याद्विवाक्यजन्यमहं ब्रह्मेति ज्ञानं शास्त्रदृष्टिशब्देनोक्तमिति ।

अन्येषामयमाशयः करणविशेषनिबन्धनमेव ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वं न विषयविशेषनिबन्धनं एकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनि पटुकरणापटुकरणयोः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यवहारदर्शनात् । तथाच संविज्ञात्वात्त्वे इन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया न शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वं ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासनसंस्कृतं मनएव करणं मनसैवानुद्भव्यइति श्रुतेः । मनोऽगम्यत्वश्रुतिश्च संस्कृतमनोविषया । नचैवं ब्रह्मण्यौपनिषदत्वानुपपत्तिः अखण्डोक्तमनसो वेदजन्यज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवित्वात् वेदानुपजीविमानान्तरगम्यत्वस्यैव वेदगम्यत्वविरोधित्वात् । शास्त्रदृष्टिस्तत्त्वमपि ब्रह्मविषयकमानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रप्रयोज्यत्वादुपपद्यते । तदुक्तम् । अपि संराधने सूत्रात् शास्त्रार्थध्यानजा प्रमा । शास्त्रदृष्टिर्माता तान्त वेत्ति वाचस्पतिः परम् इति । तच्च ज्ञानं पापक्षयात् स च कर्माणुष्ठानादिति परम्परया कर्मणां विनियोगः । अतएव तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिश्रुतिः कषाये कर्मभिः पक्वे ततोज्ञानं प्रवर्तते इत्यादिश्रुतिश्च सङ्गच्छते ।

एवं श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि ज्ञानसाधनानि मैत्रेयीब्राह्मणे आत्मा वा अरे द्रष्टव्यइति दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रोतव्यो मनव्यो निदिध्यासितव्यइति श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधानात् । श्रवणं नाम वेदान्तानामर्हते ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणादकूला मानसी क्रिया । मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणादकूलतर्कात्मकज्ञानजनको मानसोव्यापारः । निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वास-

नया विषयेष्वाकृष्यमाणस्य मानसस्य विषयेभ्योऽपकृष्यात्मविषयकस्यै-
र्यानुकूलो मानसोव्यापारः । तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्-
कारणं ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुरोर्निगूढामि-
त्यादिश्रुतेः । निदिध्यासने च मननं हेतुः अज्ञानमननस्यार्थदार्ढ्याभावेन
तद्विषयनिदिध्यासनायोगात् । मनने च श्रवणं हेतुः श्रवणाभावे तात्प-
र्यानिश्चयेन शब्दज्ञानायोगेन श्रुत्यर्थं विषयकयुक्तत्वायुक्तत्वादि श्रुत्यानुकूल-
मननायोगात् ।

एतानि त्रीण्यपि ज्ञानोत्पत्तौ कारणानीते प्रतावन्मात्रं केचिदाचार्या
जचिरे । अपरे तु श्रवणं प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः श्रवणपराचीन
योरपि श्रवणफलब्रह्मदर्शननिर्व्वर्त्तकतया आरादुपकारकतयाङ्गत्वमित्या-
हुः । तदप्यङ्गत्वं न तार्त्तीयशेषवच्छ्रुतं तस्य श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणगम्यस्य
प्रकृते श्रुत्याद्यभावेऽसम्भवात् । तथाहि ब्रीहिभिर्यजेत दध्ना जूहो-
तीत्यादाविव मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वे काचित् तृतीया श्रुतिरस्ति नापि
वर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्राणां वर्हिः खण्डनप्रकाशनवामर्थ्यवत्
किञ्चिद्विज्ञमस्ति नापि प्रदेशान्तर पठितस्य प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति
वाक्यवत् श्रवणाद्युवादेन मनन निदिध्यासनविनियोजकं किञ्चिद्वाक्यमस्ति
नापि दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यावगतफलसाधनताक-
दर्शपौर्णमासप्रकरणे प्रयाजादीनामिव फलसाधनत्वेनावगतस्य श्रवणस्य
प्रकरणे मनन निदिध्यासनयोरान्नानम् ।

ननु द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेन श्रवणरूपे गुणे विहिते सति फलव-
त्तया श्रवणप्रकरणे तत्त्वज्ञिभावान्नातयोर्मनननिदिध्यासनयोः प्रयाज
न्यायेन प्रकरणादेवाङ्गतेति चेन्न ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्वित्यादि
श्रुत्यन्तरे ध्यानस्य दर्शनसाधनत्वेनावगतस्याङ्गाङ्गाङ्गायां प्रयाज न्यायेन
श्रवणमननयोरेवाङ्गतापत्तेः । क्रमसमाख्ये च दूरनिरस्ते । किञ्च
प्रयाजादावङ्गत्वविचारः सप्रयोजनः पूर्वपक्षे विहितेषु न प्रयाजाद्यनु-
ष्ठानं सिद्धान्ते तु तत्रापि तदनुष्ठानमिति । प्रकृते तु श्रवणं न कस्यचित्

प्रकृतिः येन मनननिदिध्यासनयोस्तत्वाप्यनुष्ठानमङ्गत्वं विचारफलं लभेत ।
 तस्माच्च तात्तीयशेषत्वं मनननिदिध्यासनयोः किन्तु यथा घटादिकाख्ये^०
 मृत्पिण्डादीनां प्रधानकारणता चक्रादीनां सहकारिकारणतेति प्राधा-
 न्याप्राधान्यव्यपदेशः तथा श्रवणमनननिदिध्यासनानामपीति मन्तव्यम् ।
 सूचितञ्चैतद्विवरणाचार्यैः शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणं प्रमेयावगमं
 प्रत्यव्यवधानेन कारणं भवति प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात्
 मनननिदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणतासंस्कारपरिनिष्पन्नतदेका-
 यष्टिकाख्यद्वारेण ब्रह्मात्मवहेतुतां प्रतिपद्यते इति फलं प्रत्यव्यवहित-
 कारणस्य शक्तितात्पर्यं विशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहितमनननिदिध्यासने
 तदङ्गे चाङ्गी क्रियेते इति श्रवणादिषु सुसुक्ष्माधिकारः कार्ये कर्मणि
 फलकाम स्याधिकारित्वात् ।

सुसुक्ष्मायां नित्यानित्यवस्तुविवेकस्येहार्थफलभोगविरोगस्य शम-
 दमोपरतितितित्वासाधनमद्वानाञ्च विनियोगः । अन्तरिन्द्रियनिग्रहः
 शमः । वहिरिन्द्रियनिग्रहो दमः । विज्ञेयाभाव उपरतिः । शीतोष्णा-
 दिद्वन्द्वसङ्गं तितित्वा । चित्तैकाग्र्यं संसाधनम् । गुरुवेदान्तवाक्येषु
 विश्वासः श्रद्धा । ततोपरमशब्देन संन्यासोऽभिधीयते तथाच संन्यासिना मेव
 श्रवणादावधिकार इति केचित् अपरे तु उपरमशब्दस्य संन्यासवाचक-
 त्वाभावाद्विज्ञेयाभावात्तस्य गृह्येष्ट्वेति सम्भवात् जनकादेरपि ब्रह्मवि-
 चारस्य श्रूयमाणत्वात् सर्वत्रैव साधारणं श्रवणादिविधानमित्याहुः ।

सगुणोपासनमपि चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कार हेतुः ।
 तदुक्तम् । निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनोभराः । ये मन्तास्तेऽनु-
 कल्पन्ते सविशेषनिरूपणैः । वशीकृते मनस्येषां सगुण ब्रह्मशीलनात् ।
 तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतौपाधिकल्पनमिति । सगुणोपासकानाञ्च अङ्घ्रिरादि-
 मार्गेण ब्रह्मलोकगतां तत्रैव श्रवणाद्युत्पन्न ब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा
 सह मोक्षः । कर्मिणान्तु धूमादि मार्गेण पितृलोकं गतानामुपभोगेन
 कर्मक्षये सति पूर्वकृतसुकृत दुष्कृतानुसारेण ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुनरु-
 त्पत्तिः । तथाच श्रुतिः रमणीयचरणा रमणीयां योनिमाप्नुयन्ते कुपयच-

रणाः कुपूयां योनिं मापद्यन्ते इति । निषिद्धकर्मानुष्ठायिनां तु रौरवा-
दिनरकविशेषेषु तत्तत्पापोपचिततीव्रदुःखमनुभूय श्वशूकरादितिर्यग्यो-
निषु स्थावरादिषु चोत्पत्तिरित्यलमतिप्रपञ्चेन । निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारय-
तस्तु न लोकान्तरगमनं न तस्य प्राणा उत्क्राणन्तीति श्रुतेः किन्तु यावत्
प्रारब्धकर्माक्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चादपवृज्यते ।

ननु क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यादिश्रुत्या
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्माणात् कुरुतेऽर्जुनेत्यादिश्रुत्या च ज्ञानस्य
सकलकर्माक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेन्न तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये कैवल्येनेतन्नादि श्रुत्या नाभुक्तं
क्षीयते कर्मा कल्पकोटिशतैरपीत्यादिश्रुत्या च उत्पादितकार्यकर्मव्यति-
रिक्तानां सञ्चितकर्माणामेव ज्ञानविनाश्यत्वावगमात् । सञ्चितं द्विविधं
सुकृतं दुष्कृतञ्च । तथाच श्रुतिः तस्य पुत्रादायमुपयन्ति सुहृदः साधु-
कृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति ।

ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यप्रारब्धकर्माणोऽपि निवृत्तेः
कथं ज्ञानिनां देहधारणमुपपद्यतइति चेन्न अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवृत्ति-
कतया प्रारब्धकर्मारूपप्रतिबन्धकदशायामज्ञाननिवृत्तेरनङ्गीकारात् ।

नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात् अविद्याया एकत्वे-
नैतद्विदुस्तौ क्वचिदपि संसारायोगादिति चेन्न । इष्टापत्तेरित्येके । अपरे
त्वेतद्दोषपरीहारायैव इन्द्रोमायाभिरिति बहुवचनश्रुत्यनुगृहीतमविद्या-
ज्ञानात्ममङ्गीकर्तव्यमित्याहुः । अन्ये त्वेकैवाविद्या तस्या अविद्याया
जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयो नाना तथाच यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य
ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः न त्वन्धं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरण-
शक्तिविशिष्टाविद्यानाशद्रुतप्रपगमाच्चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिः । अतएव याव-
दधिकारमवस्थितिरधिकारिणामित्यादिप्रसिद्धिः करणे अधिकारिपुरुषाणामु-
त्पन्नतत्त्वज्ञानानामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकारापाद-
कप्रारब्धकर्मासमाप्तिनन्तरं विदेहकैवल्यमितिसिद्धान्तितम् । तदुक्तमा-
चार्यवाचस्पतिमिश्रैः उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितम् । अधिकारं

समाप्यते प्रविशन्ति परम्पदमिति । ऐतच्चैकमुक्तौ सर्व्वमुक्तिरिति पक्षे नो-
पपद्यते । तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवसावरणभेदोपगमेन व्यवस्थो-
पपादनीया ।

तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षश्चानर्थनिवृत्तिर्निरतिशयब्रह्मानन्दावाप्ति

श्चेति सिद्धं प्रयोजनम् ।

इति श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रविरचिता

वेदान्तपरिभाषा

समाप्ता

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्य्येण

संस्कृत्य

४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)	५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक	१०
४९ ऋतुसंहार-सटीक	॥
५० विक्रमोर्वशी-सटीक	१॥०
५१ वसन्ततिलकभाष्य	॥
५२ गायत्रीव्याख्या	॥०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	
सांख्य प्रवचन भाष्य	२
५४ भोजप्रबन्ध	॥॥०
५५ नलोदय-सटीक	॥
५६ ईश केन कठ, प्रश्न सुख	
सांगडूक्य, (सटीक स भाष्य)	५
५७ छान्दोग्य (उपनिषद्)	
सभाष्य-सटीक	५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर	
(उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२
५९ वृहदारण्यक (उपनिषद्)	
सभाष्य-सटीक	१०
६० सुश्रुत (वैद्यक)	४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक)	१
६२ वेतालपञ्चविंशति	॥॥०
६३ पातञ्जल दर्शन (सभाष्य)सटीक	४
६४ आत्मतत्त्वविवेक(बौद्धाधिकार)	१
६५ सुक्तिकोपनिषत्	॥
६६ उपमान चिन्तामणि	१०
६७ नागानन्दनाटक	१
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् मध्वस्वामि	

कृत भाष्य सहितम्	२
६९ चन्द्रशेखर चम्पूकाव्यम्	
सम्पूर्ण	३
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम्	
भाष्य सहितम्	२
७१ आरण्य संहिता भाष्य सहिता	१
७२ विद्वशाल भञ्जिका नाटिका	१
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्रम्)	२
७४ कुवलयानन्द-सटीक(अलङ्कार)	३
७५ प्रियदर्शिका नाटिका-सटीक	
श्रीहर्ष विरचित	॥०
७६ सारस्वत व्याकरण-सटीक	
पूर्वाङ्ग	१॥०
७७ वासवदत्ता-सटीक	२
७८ पुष्पवाण विलास काव्य	
(कालिदास कृत) सटीक	॥०
७९ महिष शतकम् पदारविन्द	
शतकम् स्तुति शतकम्, मन्दस्मित	
शतकम्, कटाक्ष शतकम्,	१
८० मनुसंहिता कृष्णकभट्ट	
कृत टीका सहित	४
८१ नैपथ्य चरितम् (मल्लिनाथ कृत	
टीका सहित)	१०
८२ चन्द्रालोक(प्राचीन अलङ्कार)	॥०
८३ बीरमित्त्रोदय(स्तुति शास्त्र)	१०
८४ भावप्रकाश (वैद्यक)	१०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक	२

८६ अनर्घराघव नाटक (सुरारि कृत)	२	१०१ श्रीहर्षचरित[वाणभट्टकृत]	५
८७ दैवतब्राह्मण सभाष्य	१	१०२ अमर कोष	॥०
८८ षड्विंश ब्राह्मण	१	१०३ साहित्यदर्पण	१॥०
८९ सीमांश परिभाषा	॥०	१०४ वेदान्तसूत्र (शारीरक भाष्य तथा गोविन्दा नन्द वृत्तटीका सहित)	१०
९० अर्थ संग्रह (लौगाक्षी कृत) (सीमांश)	॥०	१०५ वेदान्तपरिभाषा	१
९१ रघुवंश सटीक	१॥०	१०६ वेदान्तसार सटीक	१
९२ मेघदूत सटीक	॥॥०	१०७ सटीक निदान	४
९३ ईश्वर निरूपणम् (तर्कवाचस्पति कृतम्)	१॥०	१०८ कामन्दकी नीतिसार	१
९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्याय कृत)	१	१०९ मल्लिकामार्हत प्रकरण	२
९५ न्यायदर्शन(सभाष्य-सर्वाक्षि)	२॥०	११० अत्रि, विष्णु, हारीत, याज्ञवल्क्य, उशना अङ्गिरा यम आपस्तम्ब, संवत्सकात्यायन, वृहस्पति पराशर व्यास शंख लिखित, दत्त गौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत सं- हिता (धर्मशास्त्र)	१५
९६ सटीक बाल्मीकि रामायण (बालकाण्डस्य प्रथमावधि त्रयो- दश सर्ग पर्यन्तम्)	१॥०	१११ मत्स्यपुराण	६
९७ रामायणम् बालकाण्डस्य चतुर्दशावधि पञ्चविंशति पर्यन्तम् रामानुज कृतटीकासमेतम्	१॥०	११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	६
९८ मदनमाल निघण्टु (वैद्यक)	१	११३ रसेन्द्रचिन्तामणि (वैद्यक)	४
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः — १०० संस्कृत शिक्षामञ्जरी द्वितीय भाग	१०	११४ भगवद् गीता शङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरि कृत टीका सहित	५

कलिकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे — वि, ए, उपाधिधारिणः।

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्यस्य

सकाशात् लभ्यानि ॥

